

Zarząd Województwa Podkarpackiego

DIAGNOZA STANU ROZWOJU BIESZCZAD

**Załącznik do projektu
programu strategicznego
rozwoju Bieszczad**

PAWEŁ CHURSKI

Rzeszów, wrzesień 2013

Autor
Prof. UAM dr hab. Paweł Churski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Analizy Regionalnej
ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań

e-mail: chur@amu.edu.pl
<http://www.churski.pl/>
<http://www.igsegp.amu.edu.pl/>

tel. 61 829 61 35, fax 61 829 61 27

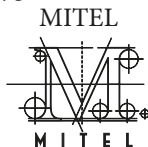
Recenzent
prof. dr hab. Tomasz Komornicki

Wydawca:
Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego
al. Łukasza Cieplińskiego 4, 35-010 Rzeszów
tel. 17 850 17 00 ■ e-mail: urząd@podkarpackie.pl
Departament Rozwoju Regionalnego
tel. 17 747 64 67 ■ e-mail: drr@podkarpackie.pl

Fotografie na okładce
Tadeusz Poźniak

ISBN 978-83-7667-156-7

Projekt graficzny, przygotowanie do druku, druk, oprawa

ul. Baczyńskiego 9, 35-210 Rzeszów
tel./faks 17 250 26 52 ■ e-mail: mitel@mitel.com.pl
www.mitel.com.pl

Spis treści

Wprowadzenie	5
Rozdział I	
Kapitał ludzki i społeczny	12
Rozdział II	
Gospodarka	27
Rozdział III	
Sytuacja finansowa samorządu lokalnego	42
Rozdział IV	
Infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna	52
Rozdział V	
Ochrona środowiska i jej infrastruktura	56
Rozdział VI	
Bieszczady w strukturze obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej w Polsce	63
Podsumowanie – analiza SWOT	65
Literatura	69

Wprowadzenie

Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej Bieszczad stanowi podstawę określenia celu głównego, priorytetów, działań i przedsięwzięć strategicznych Programu Strategicznego Rozwoju Bieszczad (PSRB). Jej zakres obejmuje ocenę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego Bieszczad, co stanowi jedną z podstaw do sformułowania części kierunkowej Programu.

Bieszczady, w niniejszej diagnozie, odpowiadają obszarowi 12 gmin Związku Bieszczadzkiej Gmin Pogranicza (ZBGP), położonych na południowo-wschodnich krańcach województwa podkarpackiego, których powierzchnia wynosi 2913 km² (16,3% powierzchni województwa podkarpackiego) i jest zamieszkiwana przez 76 871 mieszkańców (3,6% ludności województwa podkarpackiego), co kształtuje wskaźnik gęstości zaludnienia tego obszaru na skrajnie niskim poziomie 27 osoby/km² (patrz rycina 1). Gminy bieszczadzkie należą do jednostek gminnych o najmniejszej liczbie mieszkańców w Polsce. Gmina Cisna pod tym względem jest najmniejszą gminą Polski.

Tabela 1. Sieć osadnicza obszaru Związku Bieszczadzkiej Gmin Pogranicza

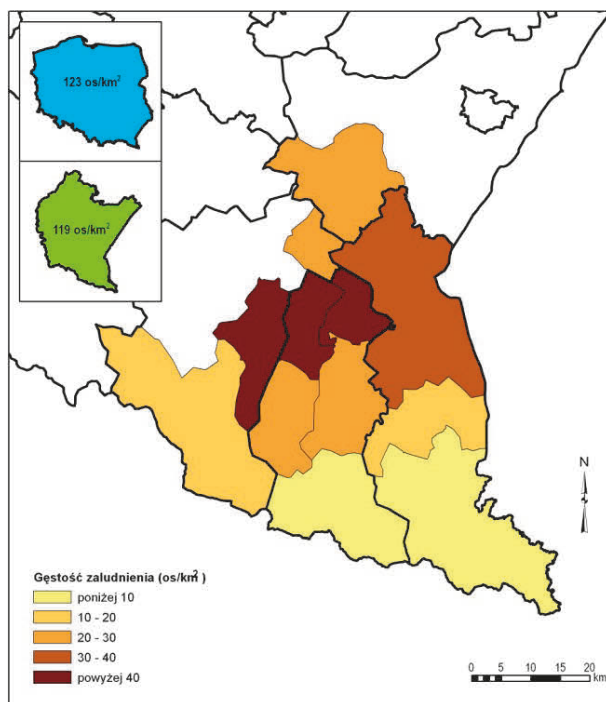
Gmina	Powierzchnia (w km ²)	Ludność (w osobach)	Ludność miast (w osobach)	Liczba miejscowości	Liczba sołectw
POWIAT BIESZCZADZKI					
Czarna	185	2 452	0	17	7
Lutowiska	475	2 205	0	29	7
Ustrzyki Dolne	479	17 929	9 577	40	27
POWIAT LESKI					
Baligród	158	3 320	0	17	10
Cisna	287	1 728	0	18	7
Lesko	111	11 759	5 758	15	14
Olszanica	94	5 116	0	8	8
Solina	185	5 327	0	24	16

Gmina	Powierzchnia (w km ²)	Ludność (w osobach)	Ludność miast (w osobach)	Liczba miejscowości	Liczba sołectw
POWIAT SANOCKI					
Komańcza	456	5 080	0	30	15
Tyrawa Wołoska	69	1 984	29	8	5
Zagórz	160	13 041	5 110	14	11
POWIAT PRZEMYSKI					
Bircza	254	6 930	0	27	24
RAZEM	2 913	76 871	20 445	247	151

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

Sieć osadniczą tego obszaru tworzą trzy miasta: Ustrzyki Dolne, Lesko i Zagórz oraz 247 miejscowości (patrz tabela 1). Zgodnie z diagnozą rozwoju województwa podkarpackiego Ustrzyki Dolne z Leskiem i Sanokiem (w tym Zagórzem) tworzą potencjalny obszar wzrostu w województwie podkarpackim. Miasta główne Bieszczad działają również aktywnie w zakresie współpracy między sobą zmierzając do powołania bieszczadzkiego tripolis: Ustrzyki Dolne – Lesko – Zagórz. Jest to forma współpracy samorządów blisko położonych miast, która w celu wzmocnienia lokalnych obszarów wzrostu ma być jedną z istotnie wspieranych przez Unię Europejską w najbliższej perspektywie finansowej. W miastach mieszka 20 446 osób (2011 r.), co kształtuje wskaźnik urbanizacji na bardzo niskim poziomie 26,5%, przy średniej dla województwa podkarpackiego wynoszącej 41,4% i średniej krajowej 60,7%. Największym miastem analizowanego obszaru są Ustrzyki Dolne w których liczba mieszkańców wynosi 9577. Pozostałe dwa miasta charakteryzuje podobny potencjał demograficzny: Lesko – 5758 oraz Zagórz – 5110 i relatywnie nieduża odległość 8 km. Obszar analizowanych gmin podzielony jest na 247 sołectw, od 5 w przypadku gminy Tyrawa Wołoska do 27 w przypadku miasta i gminy Ustrzyki Dolne.

Rycina 1. Gęstość zaludnienia w układzie gmin Związku Bieszczadzskich Gmin Pogranicza w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne.

Uwarunkowania przyrodnicze

Obszar ZBGP, zgodnie z regionalizacją fizyczno-geograficzną Polski J. Kondraciego (2002), zaliczany jest do Regionu Karpackiego, Prowincji Karpat Wschodnich z Podkarpaciem Wschodnim, Podprowincji Beskidów Wschodnich. Znaczna część tego obszaru przynależy do mezoregionu Bieszczad Zachodnich oraz Gór Sanocko-Turczańskich. Objęty jest on Międzynarodowym Rezerwatem Biosfery Karpat Wschodnich, który jako pierwszy tego typu rezerwat UNESCO utworzony na terenie trzech krajów powstał w 1992 r. Po stronie polskiej, w granicach ZBGP, obejmuje on Bieszczadzki Park Narodowy, Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy oraz Park Krajobrazowy Doliny Sanu. Ukształtowanie powierzchni tego obszaru charakteryzuje się dużą różnorodnością. Tworzą ją pasma gór i wyżyn poprzecinane licznymi dolinami rzek i potoków. Główne grzbiety górskie zajęte są przez hale, zwane połoninami. Najwyższymi szczytami są: Tarnica (1346 m n.p.m.), Krzemień (1335 m n.p.m.) i Halicz (1333 m n.p.m.).

Karpaty Wschodnie zbudowane są z fliszu karpackiego, tj. skał osadowych powstałych w okresie kredowym i starszym trzeciorzędzie. Budowa geologiczna warunkuje

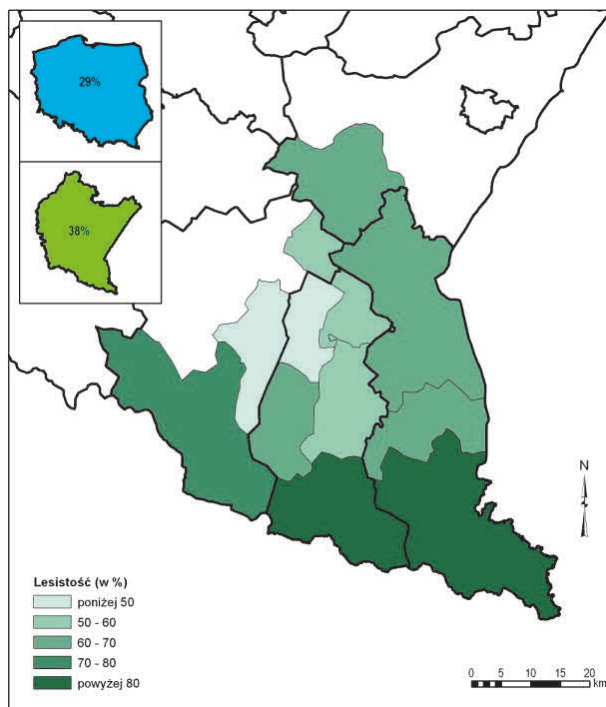
dostęp do bogactw naturalnych, które w obszarze ZBGP stanowią przede wszystkim gliny zwietrzelinowe i łupki ilaste fliszu karpackiego, eksploatowane w ograniczonym zakresie dla potrzeb przemysłu ceramiki budowlanej. Budowa geologiczna, pokrycie szatą roślinną i klimat warunkują występowanie gleb. Są to przede wszystkim leśne gleby brunatne wytworzone z wietrzejących piasków i łupków oraz gleby glejowe. W dolinach rzek zalegają mady kamieniste. Na terenie ZBGP rozpoznano, a także częściowo udokumentowano występowania wód mineralnych, zmineralizowanych, termalnych oraz solanek. Niestety budowa geologiczna powoduje miejscami deficyt wód gruntowych.

Klimat tego obszaru charakteryzuje się wysokimi amplitudami temperatur dobowych i rocznych charakterystycznymi dla klimatów kontynentalnych. Kontynentalność klimatu łagodzona jest jednak masami powietrza napływającymi z Niziny Węgierskiej, którym towarzyszą suche i ciepłe wiatry. Klimat charakteryzuje się ciepłym i wilgotnym latem i mroźną zimą z relatywnie dużymi opadami śniegu. Roczna suma opadów waha się w granicach 800–1250 mm i jest zróżnicowana w zależności od wysokości. Największe opady notuje się w lipcu. Długość zalegania pokrywy śnieżnej wynosi od 80 do 140 dni w roku. Najcieplejszym miesiącem jest lipiec (średnia temperatura ok. 16°C), a najchłodniejszym miesiącem są styczeń i luty (średnia temperatura – 6°C). Dzięki zbiornikom retencyjnym na Sanie w Myczkowcach i Solinie klimat tego obszaru jest bardziej łagodny niż wynika to z położenia geograficznego. Skutkuje to łagodniejszym przebiegiem zimy oraz wydłużeniem okresu wegetacji roślin.

Sieć rzeczna ma charakter kratowy, co jest charakterystyczne dla gór o budowie rusztowej. Rzeki należą do zlewiska Bałtyku oraz Morza Czarnego. Granica między zlewiskami Morza Bałtyckiego a Morza Czarnego przebiega w Ustianowej Górnej, a w górnej partii Bieszczad na przełęczy oddzielającej Rabe od Żłobka. Do zlewiska Morza Czarnego należy 0,2% powierzchni Polski. Stanowią go obszary górnego biegu Czarnej Orawy w dorzeczu Dunaju oraz górnego biegu rzeki Strwiąż i potoku Mszanka w dorzeczu Dniestru. Główną rzeką obszaru ZBGP jest San wraz z najważniejszymi dopływami: Solinką, Hoczewką, Wetliną, Wetlinką, Wołosatym i Oslawą. Jest to teren źródłiskowy Sanu, Dniestru i rzeki Uż (Bieszczady... 2004, Knapik 2004, Luboński 2009).

Analizowany obszar wyróżnia się bardzo zróżnicowaną i bogatą szatą roślinną. Wyróżnia się tutaj jedynie trzy piętra roślinne: piętro dolin, piętro regla dolnego i piętro połonin. Nie występuje tutaj piętro lasów świerkowych regla górnego. Przeważający drzewostan lasów w rejonie Bieszczadów stanowią buk i jodła. W niższych terenach górskich występują lasy jodłowe lub mieszane, w wyższych wyłącznie lasy bukowe, często z domieszką jaworu. Cechą charakterystyczną tego obszaru jest wysoka lesistość, która w przypadku powiatów bieszczadzkiego i leskiego dochodzi do 70%, a w przypadku gmin Cisna i Lutowiska przekracza 80% ich powierzchni (patrz rycina 2).

Rycina 2. Lesistość w układzie gmin Związku Bieszczadzskich Gmin Pogranicza w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne.

Uwarunkowania historyczne

Bieszczady czyli „Beschad alpes Poloniae” wymieniane są po raz pierwszy w 1269 r. w węgierskim dokumencie dotyczącym przebiegu granicznego grzbietu górskiego ponad Jaśliskami. Długosz nazywał je „Beyszkod”. W XV i XVI w. używano nazw „Byesczad”, „Byeskad”, „Byesczadi” czy Beskidy. Nazwy te zawsze oznaczały działy graniczne (w domyśle granica Polski i Węgier).

Pierwsze ślady osadnictwa na terenie dzisiejszych Bieszczad sięgają III wieku p.n.e. Ze względu na ograniczone prace archeologiczne na tym obszarze nie jest pewne, czy obszar ten był zamieszkały jeszcze wcześniej. Z okresów późniejszych pochodzą znaleziska świadczące o wpływach kultury łużyckiej, a później również Celtów. W XII w. Bieszczady wchodziły w granice tzw. Rusi Halickiej, którą do Polski starał się przyłączyć Kazimierz Wielki w latach 1340–49. Tereny te oficjalnie i na stałe zostały włączone w granice naszego kraju przez królową Jadwigę w 1387 r. Od tego czasu na większą skalę rozpoczęło się tam osadnictwo. Obejmowało ono jednak przede wszystkim Przedgórze Bieszczadzkie i nie dotyczyło terenów wyżej położonych. Pojedyncze osady lokowano na prawie ruskim, polskim, i niemieckim. Sytuacja zmieniła się dopiero w wiekach XV i XVI w, kiedy górską kolonizacja opierająca się na prawie

wołoskim, doprowadziła do ukształtowania sieci osadniczej Bieszczadów. Wołosi pasterze przybyli tu z Siedmiogrodu i z Bałkanów, pędząc swe stada wzdłuż całego łańcucha Karpat. Tutaj na bieszczadzkich łąkach, znaleźli oni doskonałe warunki do hodowli dając początek takiej specjalizacji rolniczej tego obszaru. Wołosi mieli swoje prawa, obyczaje i tradycje, które z czasem przejmowała osiadła bieszczadzka ludność. W ten sposób kształtowała się nowa społeczność. W wyniku przemieszania ludności powstały grupy etniczne pod nazwą Bojków i Łemków. Łemkowie osiedlali się na zachód od Przełęczy Łupkowskiej, czyli poza właściwymi Bieszczadami, które „opanowali” Bojkowie, pozostawiając po sobie do dzisiejszych czasów wiele materialnych i niematerialnych dowodów swojego dziedzictwa kulturowego.

W połowie wieku XVIII tereny te były miejscem licznych potyczek konfederatów barskich. Kres tych niespokojnych czasów przyniósł rok 1772, kiedy to po pierwszym rozbiore Polski, tereny Bieszczad zostały włączone do monarchii habsburskiej jako Galicja. Z powodu wielkiej biedy panującej wśród chłopów w 1846 r. wybuchła tam rabacja galicyjska. Był to bunt chłopów (podsycanych przez administrację austriacką) przeciw szlachcie. Głównym osiągnięciem Wiosny Ludów z 1848 r. na tym obszarze było zniesienie pańszczyzny.

W czasie I Wojny Światowej na przełomie 1914/15 r. front dwukrotnie przeszedł przez Bieszczady. Szczególnie ciężkie walki toczyły się w rejonie Wysokiego Działu. Pozostały po nich zarośnięte już dziś cmentarze na Chryszczatej i Magurycznem. W 1918 r. doszło do kilku starć pomiędzy ukraińskimi oddziałami Semena Petlury a polską samoobroną. W tym okresie nastąpiło znaczne uaktywnienie się ludności ukraińskiej w duchu narodowym. Ostatecznie po zakończeniu działań wojennych całe Bieszczady weszły w skład II Rzeczypospolitej.

II wojna światowa, podobnie jak w pozostałej części kraju, skutkowałą eksterminacją całej ludności żydowskiej oraz przyniosła ponowne walki z ukraińskim podziemiem niepodległościowym. Po zakończeniu kampanii wrześniowej Niemcy i ZSRR podzieliły między siebie Bieszczady przeprowadzając granicę wzdłuż linii Sanu. Po 22 czerwca 1941 r. całe góry znalazły się pod okupacją niemiecką. W czasie wojny działały tu oddziały partyzantki AK, BCh oraz oddziały samoobrony i partyzantka sowiecka. W 1940 r. istniał tu szlak przerzutowy na Węgry. Z końcem 1944 r. wojska IV Frontu Ukraińskiego wyparły Niemców z terenu Bieszczadów, a w 1945 r. dostał się on w niepodzielne władanie oddziałów UPA. Ciężkie walki oddziałów polskich z ukraińskim podziemiem trwały do końca 1947 r. Zakończyły się operacją „Wisła” w trakcie której obok szeregu działań militarnych prowadzono też systematyczne wysiedlanie ludności ukraińskiej na Ziemię Odzyskane i do ZSRR. Bieszczady wyludniły się wówczas niemal zupełnie i uzyskały status terenu zamkniętego.

Dnia 15 lutego 1951 r. doszło do zawarcia umowy o wzajemnej wymianie terytoriów. Polska została zmuszona do oddania 480 km² tzw. „kolana Bugu”, czyli obszaru po lewej stronie Bugu na zachód od Sokala między Sołokiją a Bugiem, w zamian otrzymała obszar o tej samej powierzchni w rejonie Bieszczadów z małymi miasteczkami Ustrzyki Dolne i Lutowiska.

Po 1956 r. podjęto decyzje o otwarciu obszaru Bieszczad pozwalając na częściowy powrót ludności rdzennej, a po 1960 r. rozpoczęto skoordynowaną akcję ich zasiedla-

nia sprowadzając ludność z całej Polski przy wykorzystaniu rozbudowanych instrumentów zachęt: dobrze płatnej pracy w państwowych kombinatach, oferty mieszkań, preferencyjnych kredytów, dodatków „bieszczadzkich”, itp. Odbywający się w okresie PRL rozwój tych obszarów skutkował poważnymi zagrożeniami ekologicznymi związanymi z lokalizacją wielkich ferm hodowlanych, prowadzeniem „rekultywacji” dolin rzecznych, niszczeniem pokrywy roślinnej, obiektów przyrodniczych oraz nielicznych pozostałości dziedzictwa kulturowego (Gruszczyński i inni 1996, Darmochwał 2001, Luboński 2009, Akcja Wisła... 2006, Dzikowska 2011, Potaczała 2012).

Uwarunkowania kulturowe

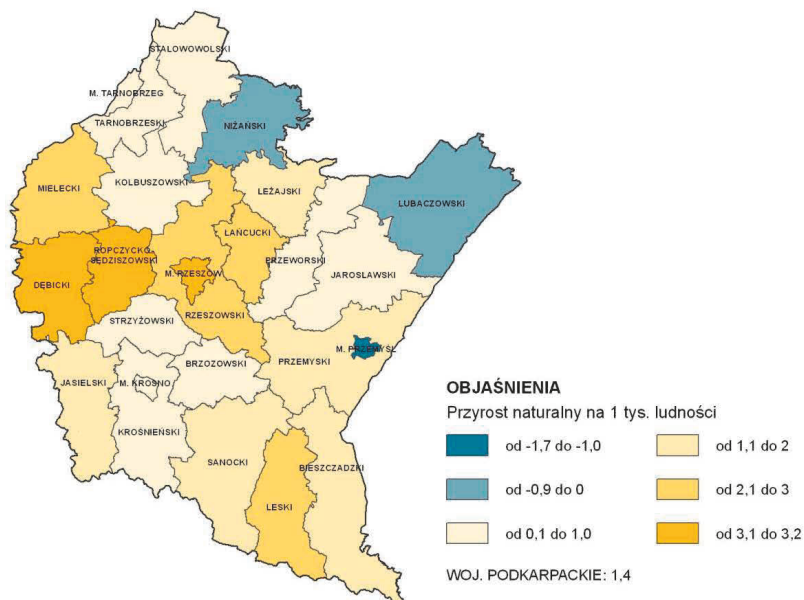
Bieszczady posiadają bardzo cenne dobra kultury materialnej w postaci zabytków architektury. Do najcenniejszych należą drewniane kościoły i cerkwie. Te ostatnie obejmują również obiekty budowane w stylu bojkowskim, nie występujące w innych obszarach Polski. Bieszczady posiadają tradycje i dorobek w zakresie ikonografii. Specyfiką tego obszaru jest także artystyczna obróbka drewna, stanowiącego naturalne bogactwo tych terenów. Region słynie również z innych dziedzin twórczości, malarstwa i rękodzielnictwa: wikliniarstwa, bibułkarstwa i hafciarstwa. Działalnością lokalną podkreślającą specyfikę analizowanego obszaru jest także bartnictwo, a produktami regionalnym stanowiącymi efekt tej aktywności są miód, propolis i powstające na jego bazie produkty lecznicze oraz świece. Do działalności tradycyjnych na obszarze Bieszczad zalicza się również wypalanie węgla drzewnego (Durydiwka 2011, Bajda 2012).

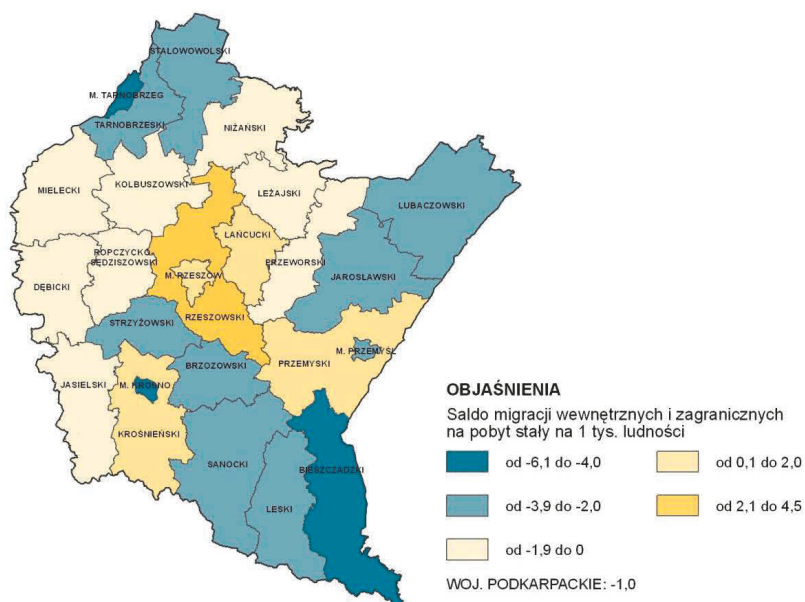
Rozdział I

Kapitał ludzki i społeczny

Bieszczady zamieszkuje 76 871 mieszkańców, z czego większość bo aż 56 424 osoby (73,5%) stanowi ludność wiejska. Jest to ludność zróżnicowana etnicznie, posiadająca korzenie polskie, bojkowskie i ukraińskie. Cechą charakterystyczną tego obszaru jest niski udział ludności rdzennej, co stanowi rezultat przymusowych repatriacji ludności po II wojnie światowej na teren Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i na teren ziem odzyskanych w ramach akcji „Wisła”, a następnie na przełomie lat 40. i 50. XX wieku czasowego zamknięcia tego obszaru, które doprowadziło do jego wyludnienia. Napływowi ludności zewnętrznej sprzyjała natomiast rozpoczęta na początku lat 60. XX wieku akcja zasiedlania Bieszczad (Akcja Wisła... 2006).

Rycina 3. Ruch naturalny i wędrowny ludności w województwie podkarpackim w układzie powiatów w 2011 r.

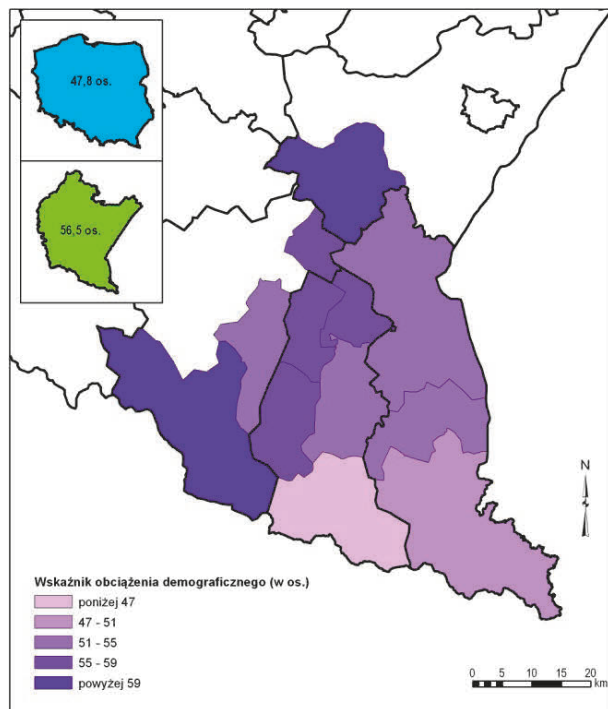

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 76, 81).

Kapitał ludzki Bieszczad charakteryzuje się zróżnicowaną sytuacją demograficzną, która wynika z przeciętnego poziomu ruchu naturalnego ludności, niekorzystnej tendencji ruchu wędrownego oraz przeciętnej struktury demograficznej według ekonomicznych grup wieku (patrz rycina 3 i 4). Stan i struktura demograficzna ludności wykazuje zróżnicowanie wewnętrzne w układzie gmin ZBGP (patrz tabela 2).

Na terenie Bieszczad nie potwierdzają się tendencje obserwowane w całym kraju. Miasta, na tym obszarze, nie charakteryzują się relatywnie wyższymi saldami migracji, wyjątek stanowi Zagórz, który jest jedynym miastem o dodatniej wartości salda migracji wśród miast tego obszaru i jedną z dwóch jednostek, obok gminy Solina, która zanotowała dodatnie saldo wymiany migracyjnej ludności. Świadczy to o relatywnie małym oddziaływaniu miast na obszary otaczające i ich niskiej atrakcyjności mierzonej poziomem i warunkami życia. Obszary wiejskie nie notują znacznie wyższych wartości przyrostu naturalnego. Ruch naturalny ludności wykazuje wyraźnie korzystniejsze tendencje w zachodniej niż we wschodniej części Bieszczad. Na szczególną uwagę zasługuje sytuacja demograficzna gminy Cisna, która charakteryzuje się ujemnym przyrostem rzeczywistym wynikającym z ujemnego przyrostu naturalnego i ujemnego salda migracji. Jedynie Zagórz, Baligród i Tyrawa Wołoska notują dodatni przyrost rzeczywisty. W konsekwencji Bieszczady zalicza się do obszarów o niskim poziomie prężności demograficznej. Na podstawie analizy procesów demograficznych przeprowadzonych dla okresu 2002–2009 powiat bieszczadzki zalicza się do obszarów depopulacyjnych a powiat leski do obszarów stabilizacyjnych. Należy jednak podkreślić, że przemiany demograficzne obserwowane na obszarze Bieszczad nie skutkują zasadniczymi zmianami ich zaludnienia (patrz rycina 5).

Rycina 4. Wartość wskaźnika obciążenia demograficznego w układzie gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 2. Sytuacja demograficzna obszaru Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza w 2011 r.

Gmina	Przyrost naturalny (na 1000 ludności)	Ruch wędrowniczy (na 1000 ludności)	Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (%)	Udział ludności w wieku produkcyjnym (%)	Udział ludności w wieku poprodukcyjnym (%)	Wskaźnik obciążenia demograficznego
POWIAT BIESZCZADZKI						
Czarna	0,4	-1,7	21,4	65,4	13,2	52,8
Lutowiska	2,3	-8,3	19,1	67,9	13,0	47,2
Ustrzyki Dolne	1,8	-6,4	19,7	65,6	14,7	52,4
POWIAT LESKI						
Baligród	5,9	-4,3	20,1	63,0	16,9	58,8
Cisna	-1,2	-6,3	16,4	68,5	15,1	45,9
Lesko	1,4	-2,0	19,2	64,3	16,5	55,5

Gmina	Przyrost naturalny (na 1000 ludności)	Ruch wędrówkowy (na 1000 ludności)	Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (%)	Udział ludności w wieku produkcyjnym (%)	Udział ludności w wieku poprodukcyjnym (%)	Wskaźnik obciążenia demograficznego
Olszanica	0,8	-4,8	19,3	64,4	16,2	55,2
Solina	3,4	1,5	18,7	65,0	16,3	53,8
POWIAT SANOCKI						
Komańcza	1,4	-11,2	17,9	67,0	15,1	59,8
Tyrawa Wołoska	5	-3,5	23,9	63,0	13,1	58,8
Zagórz	2,2	3,5	20,0	64,9	15,0	54,0
POWIAT PRZEMYSKI						
Bircza	2,1	-2,7	21,4	62,6	15,9	59,7
RAZEM ZBGP	2,0	-3,2	19,7	64,9	15,3	54,0
ŚREDNIA WOJEWÓDZKA	1,4	-1,0	19,8	63,9	16,3	56,5

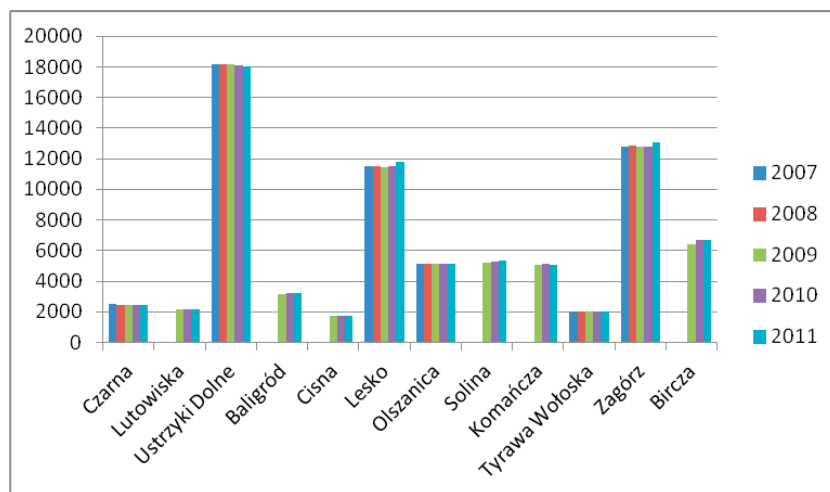
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

Obszar ZBGP to teren o najniższych w województwie podkarpackim udziałach dzieci objętych opieką przedszkolną (patrz rycina 6). Według danych GUS z 2011 r. opieka ta w większości gmin wiejskich ograniczona jest do oddziałów przedszkolnych działających w ramach szkół podstawowych. W gminach: Czarna, Lutowiska, Baligród, Cisna, Solina, Komańcza, Tyrawa Wołoska nie działają przedszkola. W części z nich funkcjonują jednak publiczne i niepubliczne punkty przedszkolne. We wszystkich gminach analizowanego obszaru mieszkańcy mają dostęp do szkolnictwa podstawowego (56 szkół podstawowych) i gimnazjalnego (26 gimnazjów). Szkoły ponadgimnazjalne, zarówno zasadnicze zawodowe, techniczne, jak i ogólnokształcące zlokalizowane są przede wszystkim w miastach będących siedzibami samorządów powiatowych. Należy podkreślić, że ze względu na uwarunkowania demograficzne Bieszczad organizacja systemu opieki przedszkolnej i szkolnej stanowi poważne wyzwanie. Oferta kształcenia nie jest w pełni dostosowana do potrzeb obszaru. W strukturze tej oferty znajdują się jednak także klasy o profilu związanym z kształceniem w zakresie przetwórstwa drewna, hotelarstwa, gastronomii, usług handlowych i ekonomicznych.

Niestety ich absolwenci nie zawsze znajdują zatrudnienie na lokalnym rynku pracy i w wielu przypadkach powiększają grupę bezrobotnych. Jakość kapitału ludzkiego oraz efektywność systemu szkolnictwa mierzona wynikami egzaminów szkolnych jest relatywnie niska. Średni wynik egzaminu gimnazjalnego w szkołach powiatów bieszczadzkiego i leskiego w 2011 r. nie osiągnął poziomu 22 punktów (na 40 możliwych), przy średniej dla Podkarpacia 25,8 i średniej dla Polski 25,7. Również

zdawalność egzaminu maturalnego w szkołach ponadgimnazjalnych Bieszczad jest zdecydowanie niższa od średniej krajowej i wojewódzkiej i wynosi ok. 64%, przy średniej na poziomie ok. 75%. Sytuację pogarsza fakt, że obszar Podkarpacia, w tym Bieszczad, charakteryzuje się najniższymi udziałami osób w wieku 25–64 lat uczących się lub dokończających, co stanowi poważne zagrożenie dla stanu kapitału ludzkiego, zwłaszcza w kontekście jego elastyczności i może niekorzystnie oddziaływać na stan rynku pracy.

Rycina 5. Zmiany liczby mieszkańców w układzie gimn Związku Bieszczadzkiej Gmin Pogranicza w latach 2007–2011

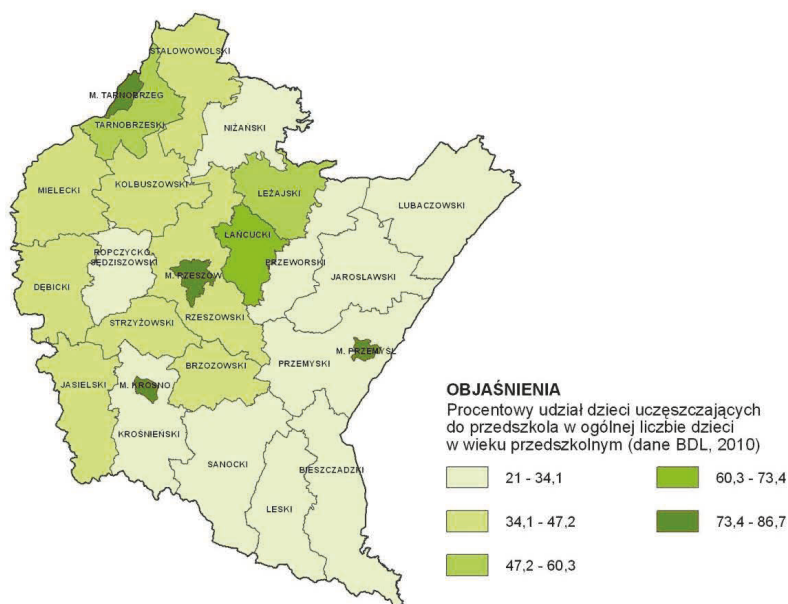
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych gmin ZBGP oraz Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

Ważną cechą jakościową określającą stan kapitału ludzkiego jest jego poziom zdrowotności. Bieszczady wyróżniają się na tle województwa podkarpackiego relatywnie wysokim poziomem zachorowalności, w tym na choroby nowotworowe oraz wysokim poziomem zgonów niemowląt, który może świadczyć o potrzebie poprawy zakresu opieki zdrowotnej oferowanej mieszkańcom tych terenów (patrz rycina 7). Miernikiem wykorzystania kapitału ludzkiego jest poziom zrównoważenia lokalnego rynku pracy. Lokalny rynek pracy ZBGP charakteryzuje się wysokim poziomem nierównowagi podażowej, co wskazuje na brak pełnego wykorzystania kapitału ludzkiego i konieczność większego dostosowania strony podażowej i popytowej rynku pracy.

Powiat bieszczadzki (22,3%) i powiat leski (21,9%) wyróżniają się na tle innych powiatów województwa podkarpackiego jednymi z najwyższych wartości stopy bezrobocia (średnia wojewódzka 17,0%, średnia krajowa 14,2%). Sytuacji na rynku pracy nie ułatwia fakt, że wysokim wartościom bezrobocia towarzyszy poziom wynagrodzeń zbliżony do przeciętnego w regionie (patrz rycina 8). Sytuacja na lokalnym rynku pracy charakteryzuje się wewnętrznym zróżnicowaniem w układzie gmin ZBGP

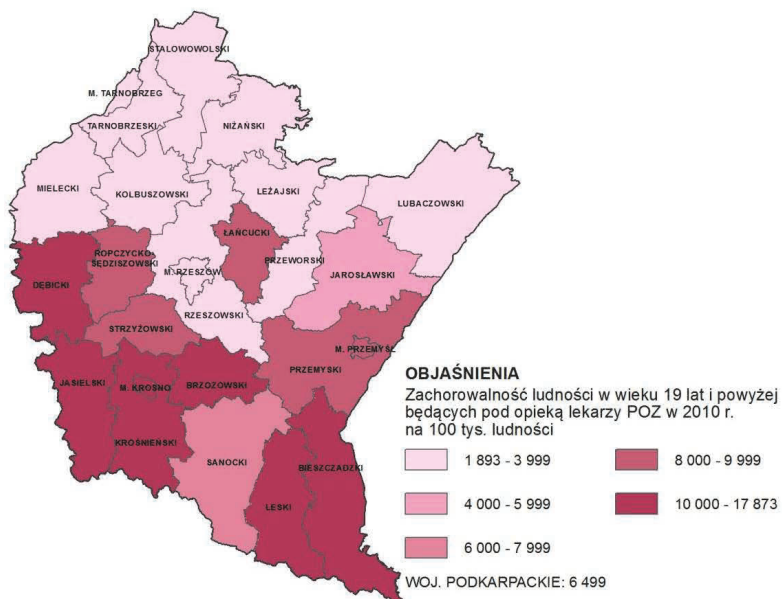
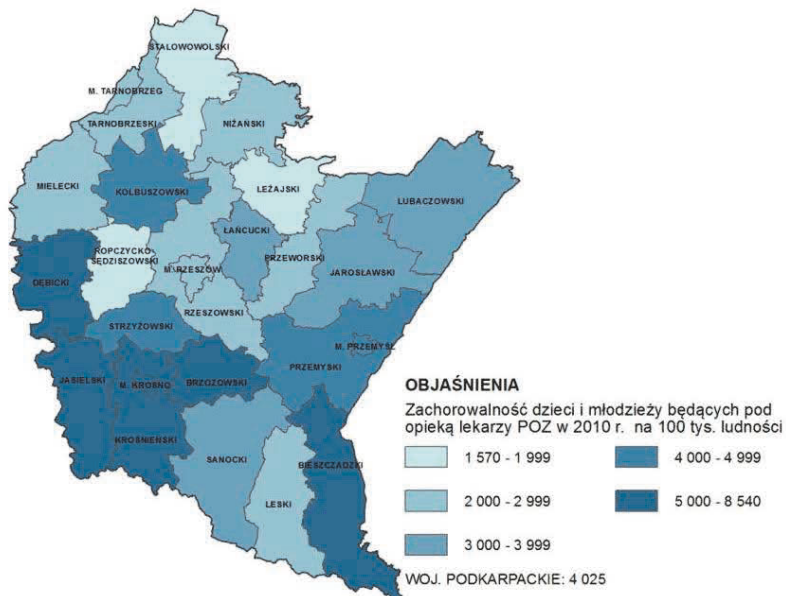
(patrz tabela 3, rycina 9). Najgorsza sytuacja występuje w gminie Cisna i Lutowiska, a najlepsza w gminie Tyrawa Wołoska i Komańcza. Miejskie rynki pracy Bieszczad dzielą się na dwie kategorie: bardziej zrównoważone jakim jest Zagórz (8,8%) oraz mniej zrównoważone jakimi są Ustrzyki Dolne (13,9%) oraz Lesko (14,7%). Wysokie wartości stopy bezrobocia w przypadku tych dwóch jednostek miejsko-gminnych potwierdzają ich ograniczone oddziaływanie na bezpośrednie otoczenie, w tym kształtowanie dojazdów do pracy. W strukturze bezrobotnych według wieku przeważają osoby młode. W gminie Bircza bezrobotni do 34 roku życia stanowią aż 72% ogółu bezrobotnych. Wysoki poziom bezrobocia i jego struktura prowadzą do zagrożenia ludności ubóstwem i wykluczeniem społecznym, które na obszarze gmin ZBGP należy do najwyższych w województwie podkarpackim. Wpływają również na zwiększający się odływ migracyjny.

Rycina 6. Udział dzieci w wieku przedszkolnym uczęszczających do przedszkola w województwie podkarpackim w układzie powiatów w 2010 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 85).

Rycina 7. Poziom zachorowalności ludności województwa podkarpackiego w układzie powiatów w 2010 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 126–127).

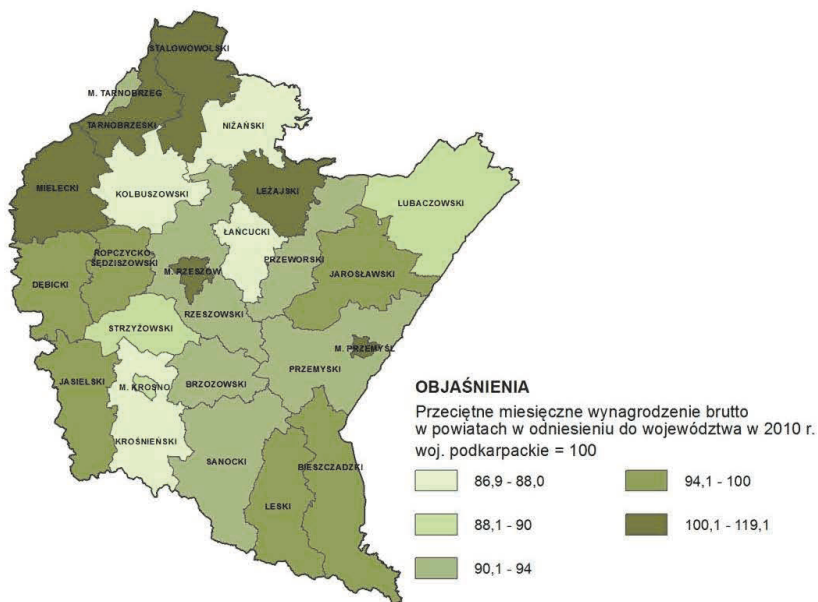
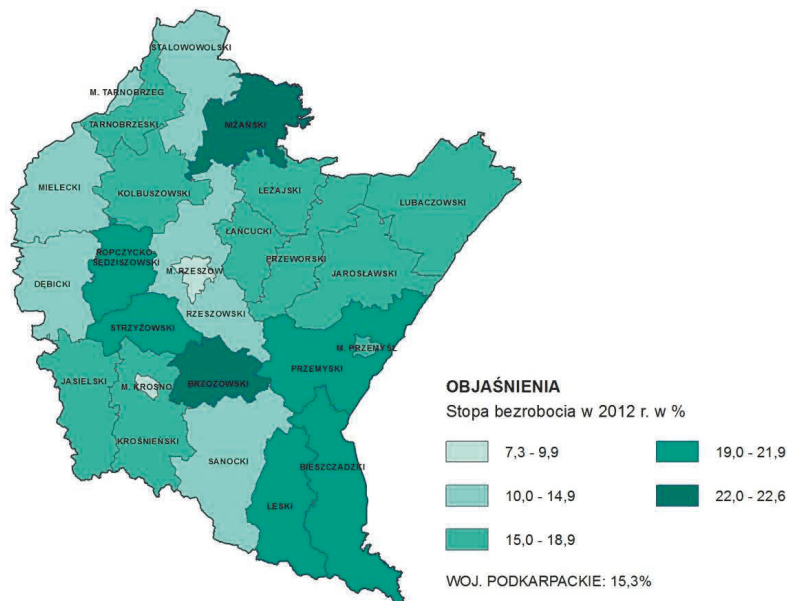
Tabela 3. Liczba bezrobotnych i stopa bezrobocia w układzie Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza

Gmina	Liczba bezrobotnych	Stopa bezrobocia (% udział bezrobotnych w liczbie osób w wieku produkcyjnym)
Baligród	328	16,1
Bircza	619	14,7
Cisna	243	20,5
Czarna	227	14,3
Komańcza	283	8,3
Lesko	1097	14,7
Lutowiska	269	18,4
Olszanica	514	15,9
Solina	581	16,8
Tyrawa Wołoska	102	8,2
Ustrzyki Dolne	1623	13,9
Zagórz	742	8,8
RAZEM ZBGP	6628	13,4

Źródło: Statystyczne Vademecum Samorządowca... (2012)

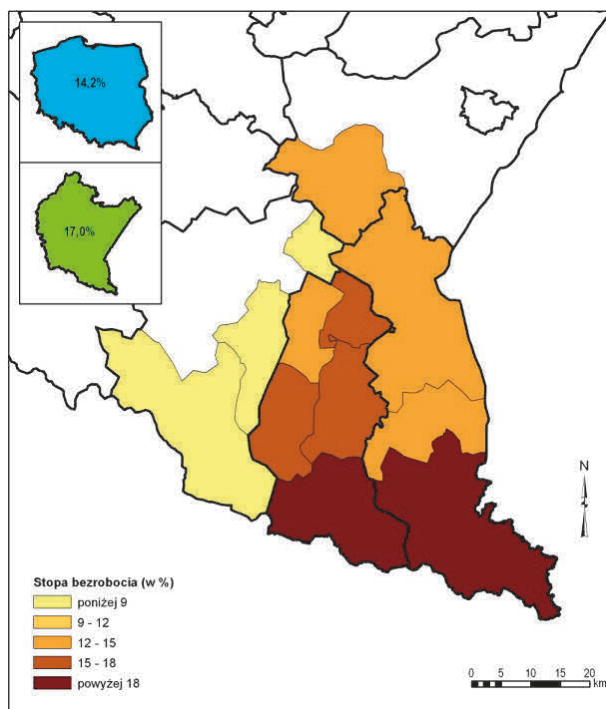
O ile kapitał ludzki tworzą ludzie, posiadający wiedzę, umiejętności, kwalifikacje uzyskane w procesie edukacji formalnej i poprzez zdobywanie doświadczenia zawodowego, to kapitał społeczny nie stanowi zasobu jednostki, a jest zawarty w relacjach jednostki z innymi ludźmi lub jest ich konsekwencją. Jest on warunkowany przede wszystkim cechami psychospołecznymi mieszkańców, takimi jak zdolności do tworzenia więzi społecznych. Stan kapitału społecznego mierzony wskaźnikiem frekwencji wyborczej dzieli Bieszczady na dwie części – zachodnią – powiat leski o relatywnie dobrej sytuacji oraz wschodnią – powiat bieszczadzki o najgorszej sytuacji w województwie podkarpackim (patrz rycina 10).

Rycina 8. Stopa bezrobocia i poziom przeciętnego wynagrodzenia w województwie podkarpackim w układzie powiatów w 2011 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 105–127).

Rycina 9. Stopa bezrobocia w układzie gimn Związku Bieszczadzskich Gmin Pogranicza w 2011 r.

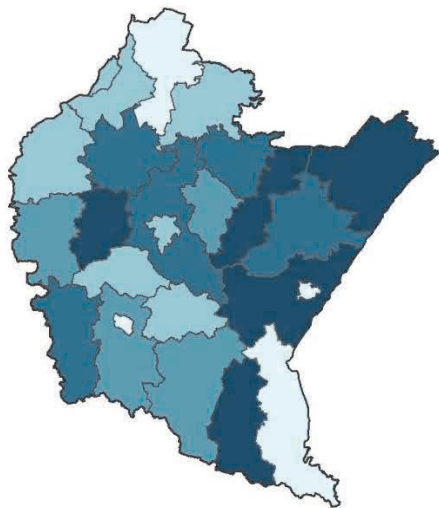

Źródło: Opracowanie własne.

Analizując poziom kapitału społecznego mierzony liczbą organizacji pozarządowych przypadających na 10 000 mieszkańców sytuacja Bieszczad przedstawia się zdecydowanie korzystniej. Powiat bieszczadzki i leski charakteryzują się najwyższymi wartościami tych wskaźników w województwie podkarpackim. Należy jednak zwrócić uwagę na możliwość wystąpienia w tym przypadku, jak również w przypadku innych mierników odnoszonych do liczby mieszkańców na terenie Bieszczad, tzw. efektu statystycznego. Wynika on z małej liczby mieszkańców tych powiatów, która prowadzi do sytuacji w której nawet niewielka liczba, w tym przypadku organizacji pozarządowych, odnoszona do bardzo małej liczby mieszkańców, przekłada się na wysokie wartości wskaźnika statystycznego¹.

¹ Używanie wskaźników społeczno-ekonomicznych na obszarach o skrajnie niskiej gęstości zaludnienia wymaga dużej ostrożności interpretacyjnej. W przeciwnym razie estymowana wartość wskaźników wskazuje na Bieszczady jako obszar o relatywnie najwyższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich w Polsce (Bański, Czapiewski 2008), co nie znajduje potwierdzenia w rzeczywistej sytuacji tego terenu.

Rycina 10. Frekwencja wyborcza w wyborach samorządowych w województwie podkarpackim – listopad 2010 r.

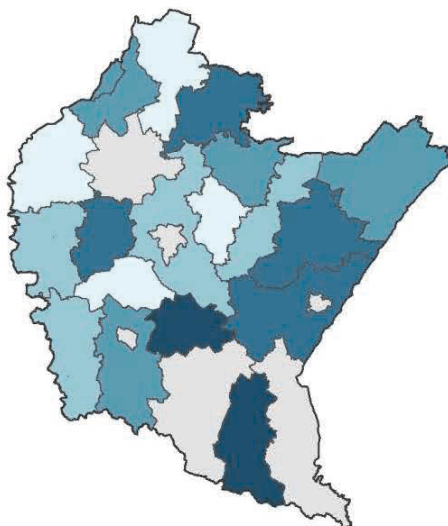

OBJAŚNIENIA

Frekwencja wyborcza w dniu 21.11.2010 r. w % (dane PKW, 2010)

WOJ. PODKARPACKIE: 50,75%

OBJAŚNIENIA

Frekwencja wyborcza w dniu 05.12.2010 r. w % (dane PKW, 2010)

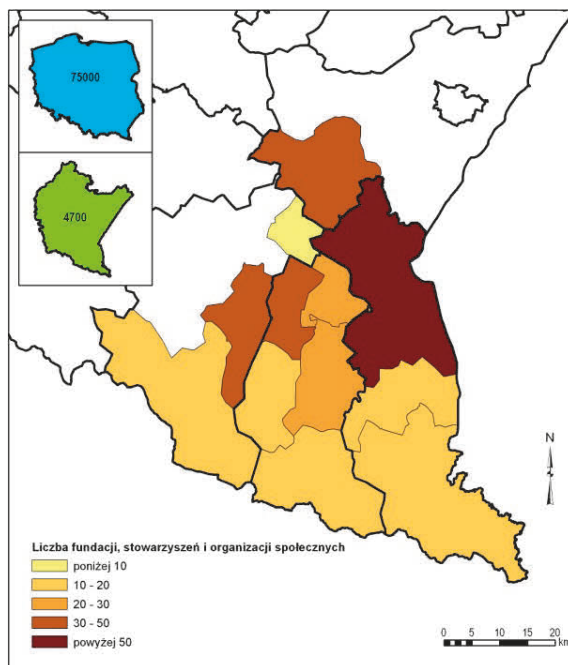
WOJ. PODKARPACKIE: 40,96%

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 120).

Z drugiej jednak strony obszar Bieszczad jest obszarem koncentracji działalności związanych z turystyką i ochroną przyrody, na których to polach aktywnie rozwijają się relacje społeczne, w tym związane z działalnością fundacji, stowarzyszeń oraz organizacji społecznych, których łączna liczba na terenie ZBGP wynosi 330 (patrz rycina 11).

Zidentyfikowana sytuacja demograficzna wymaga podjęcia działań interwencyjnych. Powinny one przede wszystkim przeciwdziałać dalszemu odpływowi migracyjnemu mieszkańców. Należy zadbać również o podniesienie poziomu jakości kapitału ludzkiego, wdrażając upowszechnienie opieki przedszkolnej i podnosząc jakość procesu kształcenia dostosowując go równoległe do potrzeb tego obszaru wynikających z jego specyficznych zasobów endogenicznych. W tym zakresie należy wykorzystać narzędzia współpracy niezbędne dla optymalizacji systemu opieki nad dzieckiem oraz edukacji na obszarach o skrajnie niskiej gęstości zaludnienia. W ten sposób, oraz upowszechniając możliwość kształcenia przez całe życie, należy dostosować stronę popytową do zmieniającego się popytu na pracę i zmniejszyć nierównowagę na rynku pracy.

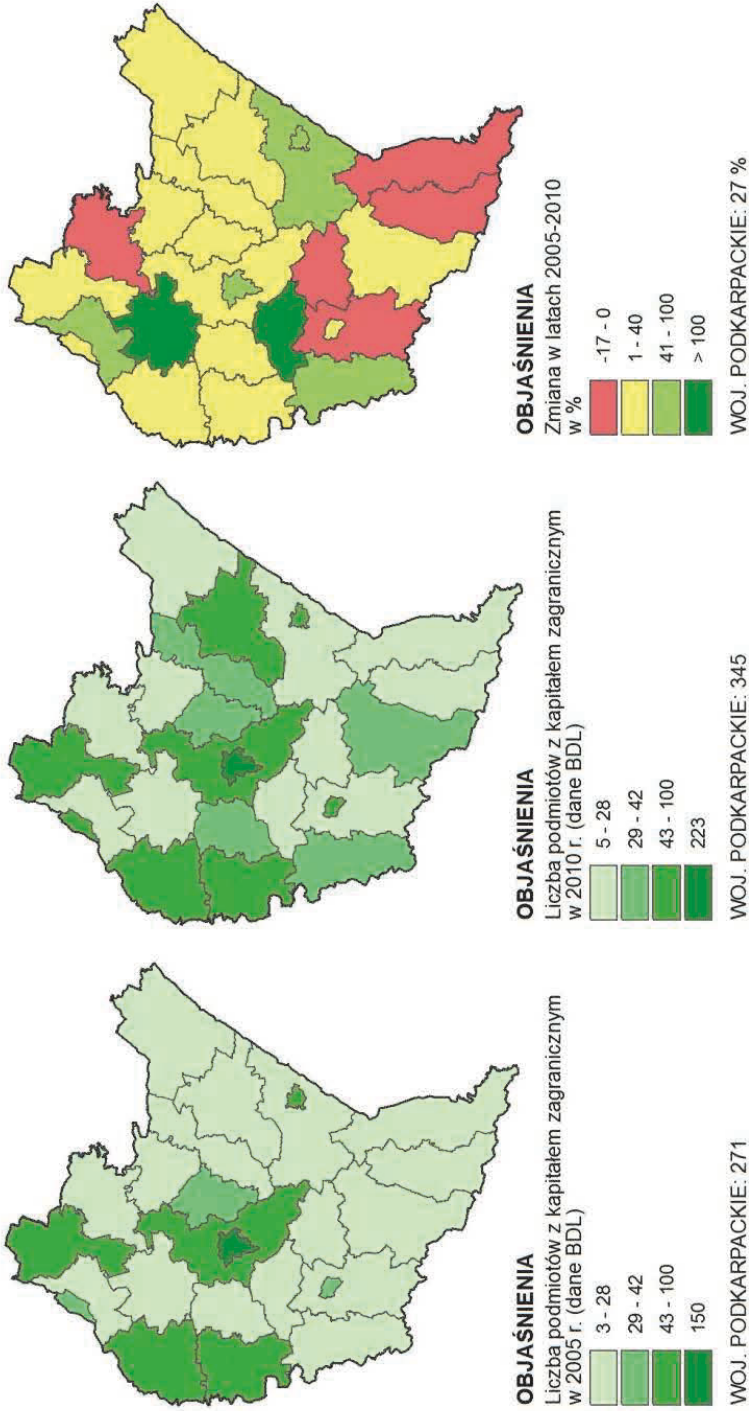
Rycina 11. Fundacje, stowarzyszenia i organizacje społeczne w układzie gmin Związku Bieszczadzkiej Gmin Pogranicza w 2011 r.²

Źródło: Opracowanie własne.

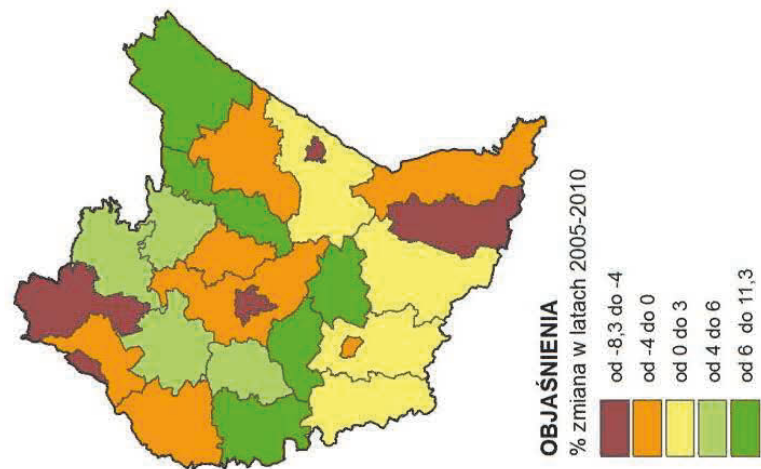
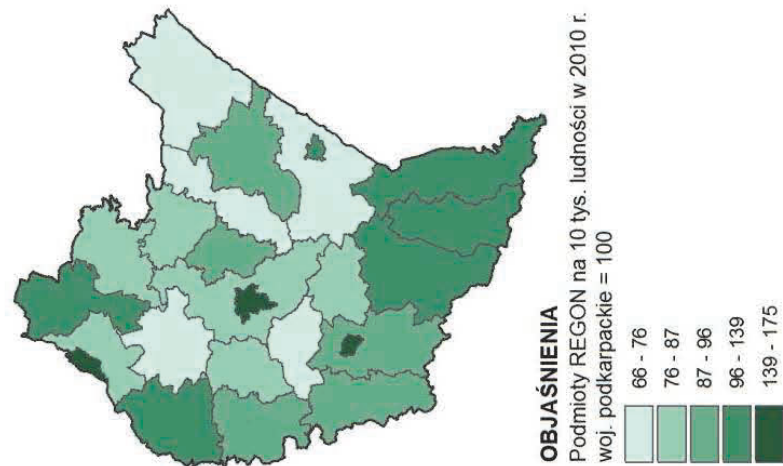
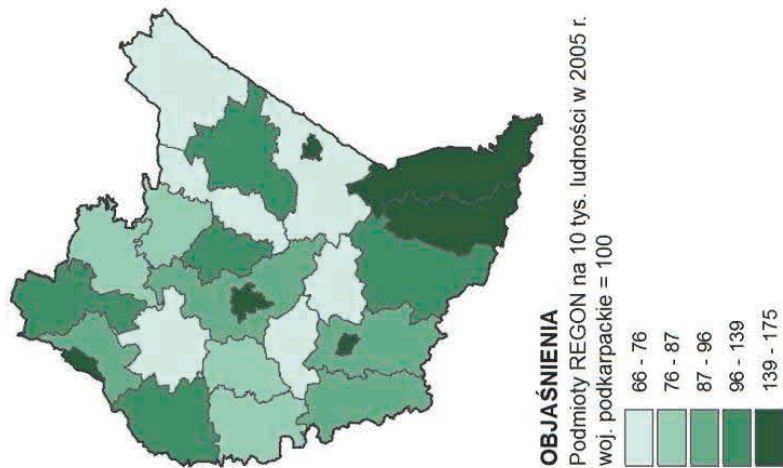
² W celu uniknięcia efektu statystycznego obserwowanego na obszarze Bieszczad, w związku z ich skrajnie niską gęstością zaludnienia, kartogram przedstawia liczbę fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych bez odniesienia jej do liczby mieszkańców.

Rycina 13. Podmioty gospodarcze z kapitałem zagranicznym w układzie powiatów województwa podkarpackiego w okresie 2005–2010

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 28).

Rycina 14. Podmioty gospodarcze zarejestrowane w systemie REGON w układzie powiatów województwa podkarpackiego w okresie 2005–2010

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 37).

Istotnym działaniem w tym zakresie powinno być też zwiększanie strony popytowej poprzez tworzenie nowych miejsc pracy. Zwiększanie poziomu opieki zdrowotnej powinno korzystnie wpływać na jakość kapitału ludzkiego, a tworzenie warunków do kooperacji poprzez upowszechnianie współpracy spółdzielczej i klastrowej powinno sprzyjać wykorzystaniu i poprawie kapitału społecznego.

Gospodarka

Działalność gospodarcza Bieszczad w dużym stopniu ograniczona jest uwarunkowaniami przyrodniczymi i historycznymi oraz aktualnym poziomem dostępności przestrzennej tego obszaru.

Ze względu na skrajnie niską dostępność przestrzenną oraz ograniczenia w poprawie warunków dla prowadzenia działalności gospodarczych związanych ze specyficznymi uwarunkowaniami historyczno-ludnościowymi, atrakcyjność inwestycyjna tego obszaru jest jedną z najniższych w regionie podkarpackim. Świadczy o tym najniższy udział podmiotów z kapitałem zagranicznym przy jednoczesnej tendencji do zmniejszania się ich liczby (patrz rycina 13). Tym samym Bieszczady nie tylko nie pozyskują inwestorów zagranicznych, ale jednocześnie charakteryzują się niskim poziomem „zakorzenienia” (*embeddedness*) inwestycji i w rezultacie niską „lepkością” (*stickiness*) obszaru, tracąc je na rzecz innych bardziej atrakcyjnych terenów w Polsce i zagranicą.

Brak powiązań międzynarodowych nie wpływa na tworzenie bezpośrednich zagrożeń ekonomicznych wywołanych globalnymi zjawiskami gospodarczymi. W konsekwencji Bieszczady są narażone na pośrednie oddziaływanie następstw globalnego umiędzynarodowienia procesów produkcji i świadczenia usług, poprzez m.in. utratę lub wzrost zamówień związanych z wykonywanymi w ramach podwykonawstwa zleceniami, utratę lub wzrost liczby miejsc pracy do których dojeżdżają mieszkańcy ZBGP poza granicę Bieszczad.

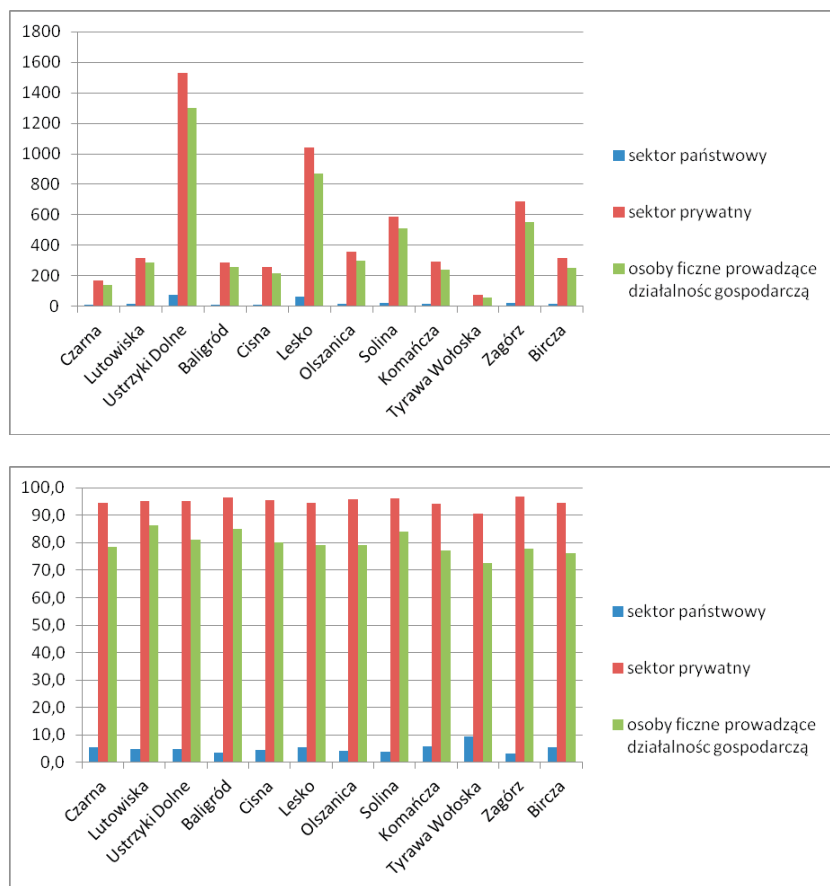
Pod względem liczby podmiotów gospodarczych Bieszczady charakteryzują się przeciętnym poziomem nasycenia przy relatywnie najwyższych wartościach wskaźników liczby podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w rejestrze REGON na 10 tys. mieszkańców, co w dużym stopniu jest konsekwencją wspomnianego już efektu statystycznego. Bardzo negatywnym zjawiskiem jest spadek liczby podmiotów gospodarczych, który w latach 2005–2010 był jednym z największych na Podkarpaciu (patrz rycina 14).

W 2011 r. liczba podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w rejestrze REGON na obszarze ZBGP wynosiła 6223. Większość z nich, zgodnie z tendencjami ogólnokrajowymi i wojewódzkimi stanowiły podmioty prywatne – 5929 (95,3%, przy średniej wojewódzkiej wynoszącej 96,0%).

W ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON 80,3% stanowiły podmioty osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą.

Nie obserwuje się istotnych różnicowań w układzie gmin ZBGP pod względem udziału poszczególnych rodzajów podmiotów. Gminy różnią się jednak istotnie ich liczebnością (patrz rycina 15). Najwięcej podmiotów gospodarczych zarejestrowanych jest w gminach miejsko-wiejskich: Ustrzyki Dolne (1606), Lesko (1103) i Zagórz (710). Gminą wiejską o największej liczbie podmiotów gospodarczych jest Solina (609). Najmniejsze liczebności podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON notuje się w gminach wiejskich Tyrawa Wołoska (84) i Czarna (182).

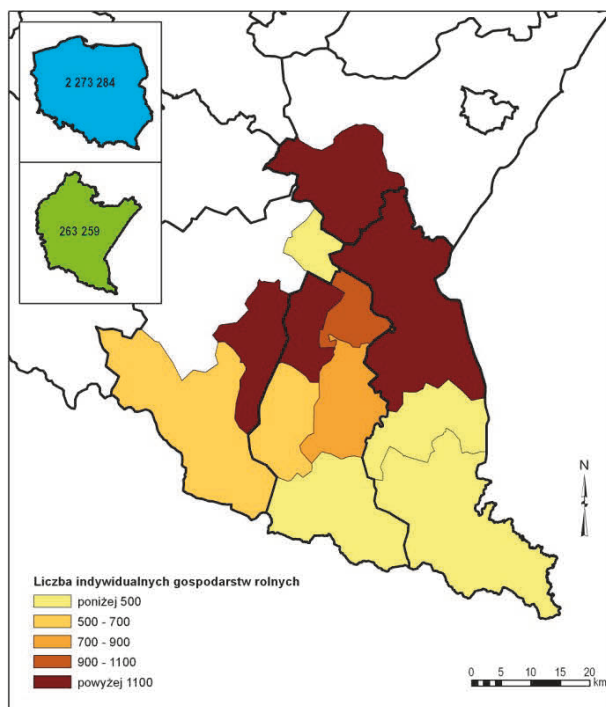
Rycina 15. Struktura podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON w układzie gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

Istotnym uzupełnieniem struktury podmiotów gospodarczych działających na obszarze ZBGP są indywidualne gospodarstwa rolne. Ich ogólna liczba wynosi 10 935, co stanowi blisko dwukrotność wszystkich podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON na tym obszarze (patrz rycina 16).

Rycina 16. Indywidualne gospodarstwa rolne w układzie gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza w 2010 r.³

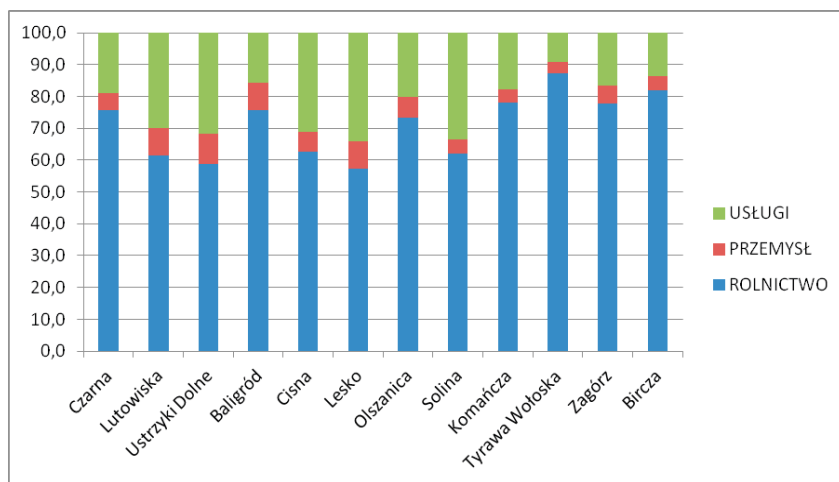

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników Powszechnego spisu Rolnego 2010 r.

W ogólnej strukturze sektorowej podmiotów gospodarczych, uwzględniając również indywidualne gospodarstwa rolne, najczęściej z nich prowadzi działalność w rolnictwie (11 824). Stanowią one 68,9% ogólnej liczby podmiotów, co nieznacznie przekracza wartość średniej dla województwa podkarpackiego wynoszącą 64,4%. Drugą pozycję pod względem udziału w strukturze sektorów działalności gospodarczej zajmują podmioty prowadzące działalność w usługach (4177) – 24,3%, przy średniej dla województwa podkarpackiego wynoszącej 27,4%. Najmniejszym udziałem w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych charakteryzują się te z nich, które prowadzą działalność w przemyśle i budownictwie (1157) – 6,7%, przy średniej wojewódzkiej wynoszącej 8,3%. Obszar gmin ZBGP charakteryzuje się istotnym zróżnicowaniem w/w struktur (patrz rycina 17). Gminy miejsko-wiejskie charakteryzują się najwyższymi udziałami podmiotów działających w sektorze przemysłu i budownictwa.

³ W celu uniknięcia efektu statystycznego obserwowanego na obszarze Bieszczad, w związku z ich skrajnie niską gęstością zaludnienia, kartogram przedstawia liczbę indywidualnych gospodarstw rolnych bez odniesienia jej do liczby mieszkańców.

Rycina 17. Struktura podmiotów gospodarczych według sektorów w układzie gmin Związku Bieszczadzskich Gmin Pogranicza w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012) oraz wyników Powszechnego Spisu Rolnego 2010 r.

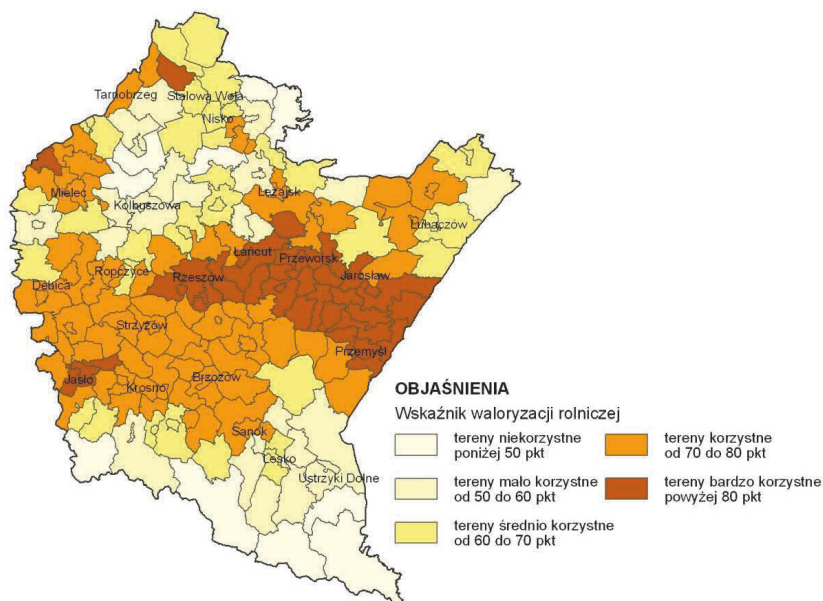
Różnice w tym zakresie między tymi jednostkami a gminami wiejskimi nie są duże, co świadczy o relatywnie słabo rozwiniętej bazie ekonomicznej miast tworzonej w oparciu o przemysł. Najwyższe udziały podmiotów działających w sektorze usług występują w gminach miejsko-wiejskich Lesko i Ustrzyki Dolne oraz w tych gminach wiejskich, na obszarze których rozwinęła się działalność turystyczna: Solina, Cisna i Lutowiska. Należy podkreślić, że w wśród gmin ZBGP są takie, w przypadku których ponad 40% podmiotów gospodarczych działających w sektorze usług prowadzi tę działalność oferując usługi zakwaterowania i gastronomii. Sytuacja ta dotyczy gmin: Olszanica, Solina i Cisna. Sytuacja ta stanowi jeden z podstawowych wyróżników struktury gospodarczej Bieszczad. Udział podmiotów gospodarczych oferujących usługi zakwaterowania i gastronomii w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych działających w sektorze usług w ZBGP wynosi 18,1%, przy średniej dla województwa podkarpackiego wynoszącej 3,8%.

Zidentyfikowaną na podstawie struktury podmiotów gospodarczych, strukturę sektorową gospodarki ZBGP, potwierdza również struktura pracujących. Na terenie ZBGP w 2011 r. pracowało łącznie około 21 793 osób. Większość z nich wykonywała pracę związaną z rolnictwem. Na drugim miejscu uplasowała się grupa pracujących zaangażowanych w usługi, a na trzecim pracujący w przemyśle. Struktura gospodarki mierzona liczbą pracujących wykazuje mniejszą przewagę rolnictwa nad pozostałymi sektorami gospodarki. Relatywnie wyższy jest udział zatrudnionych w usługach, który wynosi ok. 35%. Największą liczbę pracujących w przemyśle notuje się w gminach miejsko-wiejskich: Zagórz (119 pracujących), Ustrzyki Dolne (774 pracujących) i Lesko (656 pracujących). Ze względu na brak kompletnych danych dotyczących pracujących na poziomie gmin wskazane wartości należy przyjąć jako szacunkowe, bez możliwości

przeprowadzenia bardziej szczegółowej analizy zróżnicowania wewnętrznego w układzie jednostek tworzących ZBGP.

Dominującą formą aktywności gospodarczej na terenie Bieszczad jest rolnictwo. Są to tereny niekorzystne dla prowadzenia działalności rolniczej. Biorąc pod uwagę klasyfikację gruntów rolnych pod względem ich waloryzacji rolniczej obszary gmin ZBGP zalicza się przede wszystkim do terenów o niekorzystnych i mało korzystnych warunkach do prowadzenia działalności rolniczej. Jedynie obszar gmin Lesko i Bircza charakteryzuje się warunkami średnio korzystnymi (patrz rycina 18).

Rycina 18. Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej województwa podkarpackiego

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 57).

W strukturze wielkościowej gospodarstw dominują gospodarstwa małe i bardzo małe, których powierzchnia nie przekracza 5,0 ha. W powiecie bieszczadzkiem użytkowanych jest 22 320 ha. Średnie gospodarstwo w powiecie ma powierzchnię 7,35 ha. Gospodarstwa o powierzchni większej niż 10 ha stanowią jedynie 14% wszystkich gospodarstw w powiecie. W powiecie leskim ogólna powierzchnia użytków rolnych wynosi 16 100 ha. Średnie gospodarstwo w powiecie ma 4,6 ha. Gospodarstwa powyżej 10 ha stanowią jedynie 6% w ogólnej strukturze gospodarstw. Konsekwencją dużego rozdrobnienia gospodarstw jest wielokierunkowość produkcji, niska towarowość, niskie dochody produkcji rolników oraz zjawisko bezrobocia ukrytego. W strukturze użytków rolnych największe znaczenie posiadają łąki i pastwiska oraz trawy na gruntach ornych (w powiecie bieszczadzkiem stanowią one 65%, a powiecie leskim 41% powierzchni użytków rolnych), które ze względu na ograniczoną hodowlę nie są w pełni wykorzystane i stanowią ważne zasoby biomasy możliwej do wykorzystania w energetyce odnawial-

nej. Coraz mniej uprawia się innych roślin w tym zbóż i ziemniaków ze względu na warunki glebowe, klimat a przede wszystkim na szkody wyrządzane przez zwierzęta leśne. W produkcji zwierzęcej największe znaczenie posiada chów bydła i owiec, który nie rozwija się intensywnie ze względu na niskie ceny skupu żywca oraz ze względu na zagrożenia ze strony zwierząt leśnych objętych ochroną. Działalność rolnicza obszaru ZBGP zmienia się. Wśród najważniejszych procesów należy wskazać na:

- zmniejszanie się liczby gospodarstw owczarskich, na rzecz gospodarstw wyłącznie z produkcją roślinną (jest to związane z podjęciem realizacji programów rolno środowiskowych),
- utrzymywanie się niskiego zainteresowania hodowlą bydła mięsnego ze względu na niskie ceny skupu żywca, pomimo podejmowanych działań promujących cenne przyrodniczo i krajobrazowo tereny łąkowo-pastwiskowe z zachowaniem bioróżnorodności w oparciu o naturalny wypas, oraz promocję mięsa wołowego zgodnie z opracowanym programem „Wołowina z Podkarpacia”,
- rozwój gospodarstw mleczarskich, stanowiących trzon gospodarstw inwestujących i modernizujących swoje zaplecze produkcyjne, ograniczany niskimi cenami skupu mleka,
- rozwój rolnictwa ekologicznego produkującego na potrzeby agroturystów oraz sprzedaży bezpośredniej, bazującego na podejmowaniu niewielkich hodowli zwierząt: owiec, bydła mięsnego, danieli, pszczoł, koni, drobiu ozdobnego, prowadzenia stawów rybnych oraz produkcji mleka i serów, w tym owczych i kozich.

Pomimo dominującej pozycji rolnictwa w strukturze gospodarki Bieszczad, ze względu na jego niską towarowość i ograniczenia środowiskowe nie należy traktować tego sektora gospodarki jako wiodącego w rozwoju obszaru ZBGP. Rolnictwo powinno stanowić działalność uzupełniającą. Aby jego znaczenie w gospodarce Bieszczad było istotne konieczna jest zmiana struktury wielkościowej gospodarstw i zwiększenie poziomu towarowości produkcji. Ze względu na ograniczenia natury ekonomicznej i społecznej, które mogą stanowić istotną barierę dla komasacji gruntów, należy rozważyć możliwość rozwoju produkcji spółdzielczej, opierającej się na grupach producenckich, ukierunkowanej na rolnictwo ekologiczne oraz chów zwierząt na mięso i mleko, dysponujących wspólnym parkiem maszynowym oraz wspólnym przetwórstwem spożywczym. Sprzedaż przetworzonych płodów rolnych powinna w istotny sposób podnieść opłacalność produkcji i zmienić pozycję rolnictwa bieszczadzkiego w strukturze dochodów mieszkańców oraz samorządu tego obszaru.

Drugim istotnym sektorem gospodarki dla obszaru ZBGP są usługi. Szczególne znaczenie w ich strukturze wewnętrznej odgrywają usługi turystyczne, które rozwijają się w oparciu o walory środowiska i atrakcyjność krajobrazową obszaru ZBGP, zachowane dzięki wyjątkowym w skali Polski i Europy uwarunkowaniom społecznym.

Biorąc pod uwagę, że turystyka jest najszybciej rozwijającą się dziedziną gospodarki współczesnego świata w tym kierunku rozwoju należy upatrywać szans dla poprawy poziomu i warunków życia mieszkańców Bieszczad. Wyjątkowość obszaru Bieszczad polega na koncentracji na jednym obszarze atrakcji turystycznych o charakterze środowiskowym i antropogenicznym. Tworzą je unikalne w skali kontynentu

kompleksy krajobrazowe, wyjątkowe co do swojego składu oraz stanu zbiorowiska roślinne i zwierzęce oraz interesujące i zróżnicowane kulturowo zabytki dokumentujące bogatą historię tych ziem. Walory turystyczne Bieszczad uzupełniają zasoby wód mineralnych oraz cechy mikroklimatu, na bazie których rozwija się uzdrowisko w Polańczyku. Wśród najważniejszych atrakcji turystycznych obszaru ZBGP, w układzie poszczególnych gmin, wymienić należy (na podstawie zestawienia Podkarpackiej Regionalnej Agencji Turystycznej):

GMINA BALIGRÓD

- Cmentarz żydowski w Baligrodzie – około 50 macew, w tym jedna z najstarszych macew, jakie znajdują się na tym terenie.
- Baligród – pomnik poświęcony żołnierzom LWP, WOP, KBW poległych w walkach z UPA.
- Cerkiew z 1829 r. w Baligrodzie – unikalny przykład jedno-kopułowej, bezwieżowej, szczytowej cerkwi murowanej, obok dzwonnica z XIX w.
- Cmentarz wojskowy – żołnierzy radzieckich i polskich z lat 1944–1947 w Baligrodzie.
- Tablica upamiętniająca tragedię 42 mieszkańców Baligrodu, jaka miała miejsce 6 sierpnia 1944 r. (ufundowana przez mieszkańców miejscowości).
- Pomnik czołg T-34 (centrum Baligrodu) – upamiętniający wyzwolenie Baligrodu przez Armię Radziecką 24 października 1944 r.
- Ekomuzeum – „W ogniu paleniska bieszczadzkiej kuźni” w Baligrodzie.
- Mchawa – kaplica grobowa i kaplica odpustowa „Boga Ojca” z 1823 r.
- Nowosiółki – kaplica greckokatolicka z 1912 r.
- Nowosiółki – kościółek zbudowany w jedną noc (z 2 na 3 sierpnia 1975 r.).
- Muzeum Przyrodniczo-Łowieckie „Knieja” w Nowosiółkach.
- Rostoki Dolne – cerkiew filialna z 1830 r. (obecnie filialny kościół rzymskokatolicki).
- Drewniane budowle ludowe – Zahoczewie, Nowosiółki, Rostoki Dolne, Baligród, Stężnica.
- Pomnik gen. Karola Świerczewskiego w Jabłonkach.
- Jabłonki – cmentarz z czasów I wojny światowej.
- Żernica Niżna – kaplica pw. Matki Bożej Ostrobramskiej z 1932 r. (na placu murowanej cerkwi z 1843 r.).

GMINA BIRCZA

- Pałac w Birczy wraz z parkiem.
- Neoromański kościół pw. św. Stanisława Kostki z 1923 r.
- Kapliczka św. Jana Nepomucena z początku XIX w.
- Kaplica cmentarna rodziny Kowalskich, prawdopodobnie z 1847 r.
- Cmentarz żydowski (najstarsza odczytana inskrypcja pochodzi z 1808 r.).
- Pozostałości sowieckiej bazy wojskowej z 1940 r. (późniejszy Państwowy Ośrodek Maszynowy).
- Ochronka Zakonnicy.

GMINA CISNA

- Bieszczadzka Kolejka Leśna.
- Galeria „Czarny Kot”.
- Kościół pw. św. Stanisława Biskupa w Cisnej.
- Cmentarz przycerkiewny w Cisnej.

GMINA CZARNA

- Drewniane zabytkowe cerkwie:
Polana (1790 r.),
Żłobek (1830 r.),
Czarna (1834 r.),
Rabe (1861 r.),
Michniowiec (1863 r.),
Bystre (1902 r.).
- Kopalnia ropy naftowej powstała w 1897 r. we wsi Rabe – czynna w niewielkich rozmiarach do dzisiaj.
- Jeden z najlepiej zachowanych cmentarzy w Bieszczadach we wsi Bystre.
- Ruiny cerkwi grekokatolickiej pw. św. Paraskewy, drewnianej z 1900 r.

GMINA KOMAŃCZA

- Klasztor Sióstr Nazaretanek.
- Bieszczadzka Kolejka Leśna.
- Cerkwie i kapliczki łemkowskie w: Wiśłoku Wielkim, Komańczy, Radoszycach Smolniku, Rzepedzi, Turzańsku, Szczawnem.
- Cmentarze wojskowe z okresu I wojny światowej w Komańczy: Cmentarz wojenny przy stacji PKP „Komańcza” oraz cmentarz wojenny w Komańczy-Letnisku.

GMINA LESKO

- Eklektyczny Ratusz z 1896 r.
- Zamek Kmitów w Lesku z 1550 r.
- Lesko – domy i kamienice mieszczańskie (XVIII, XIX, pocz. XX w.).
- Dawna Synagoga w Lesku (zwana inaczej bożnicą) – obecnie mieści się w niej Galeria Sztuki „Synagoga”.
- Lesko – Kościół nawiedzenia NMP z 1539 r., pierwotnie gotycki, przebudowany w 1759 r. i w 1889 r.
- Cmentarz żydowski (kirkut) z nagrobkami (najstarszy z 1548 r.), XVI–XX w.
- Kościół w Średniej Wsi – jest najstarszą drewnianą świątynią katolicką w Bieszczadach.
- Cerkiew w Dziurdziowie – murowana cerkiew grekokatolicka z 1899 r.
- Cerkiew grekokatolicka w Monastercu.
- Ruiny Zamku Sobień w Monastercu.
- Izba Pamięci Zdzisława Pękalskiego w Hoczwi.

GMINA LUTOWISKA

- Kościół murowany w stylu neogotyckim wybudowany w latach 1911–1914 mieszczący się w Lutowiskach.
- Cerkwie w miejscowościach Smolnik, Chmiel, Dwernik.
- Ruiny cerkwi w miejscowościach: Krywe, Berehy Górne (Brzegi Górne), Hulskie.
- Zabytkowe cmentarze w miejscowościach: Lutowiska, Smolnik, Caryńskie, Hulskie, Dźwiniacz Górny, Beniowa, Bukowiec, Sianki, Wołosate.
- Kirkut żydowski w Lutowiskach.
- Drewniana willa sprzed I wojny światowej w Lutowiskach.
- Ośrodek Informacyjno-Edukacyjny BPN w Lutowiskach.
- Bieszczadzkie Centrum Certyfikacji i Promocji Produktu Lokalnego.
- Ekomuzea: „Trzy kultury” w Lutowiskach i „W krainie Bojków” w Zatwarnicy.
- Zagroda żubra w Muczmem.
- Galerie rękodzieła w Lutowiskach i w Chmielu.

GMINA OLSZANICA

- Dwór obronny Herburtów z XVI w. w Uhercach Mineralnych.
- Barokowy kościół pw. św. biskupa Stanisława (poł. XVIII w.) – otoczony jest murem obronnym o wysokości 2 m z otworami strzelniczymi.
- Kurhan na Kostryniu – najprawdopodobniej z epoki brązu.
- Drewniana cerkiew pw. św. Paraskewy w Stefkowej z 1840 r. – wybudowana na miejscu starszej budowli, dziś kościół rzymskokatolicki.
- Drewniana cerkiew Soboru Bogurodzicy w Ruderce z 1843 r. – dziś kościół rzymskokatolicki.
- Drewniana cerkiew pw. św. Anny w Orelcu z 1740 r. – dziś kościół rzymskokatolicki. Obok kościoła pomnik przyrody – 300-letni dąb.
- Murowana cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa (1755–99) w Zwierzyniu.

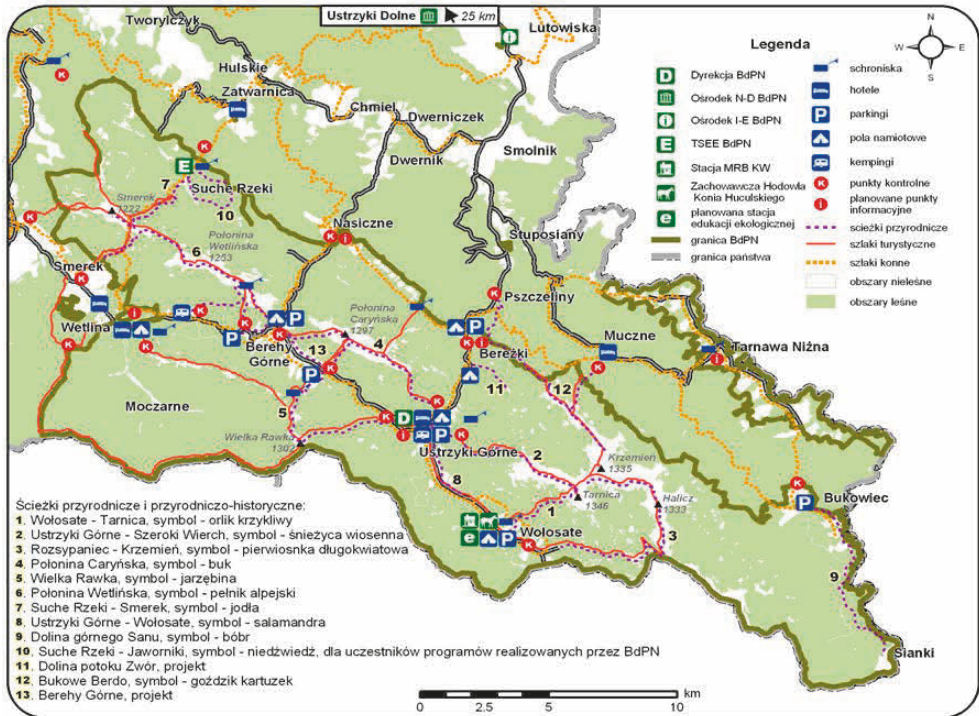
GMINA SOLINA

- Murowana cerkiew pw. św. Paraskewy (obecnie kościół) z cudowną ikoną Matki Boskiej z Łopienki.
- Cmentarz z murowaną kaplicą dworską z 1909 r. fundacji rodziny Cieślińskich.
- Kamienna kapliczka z XIX w. położona nad Jeziorem Solińskim.
- Zapora w Solinie.

GMINA TYRAWA WOŁOSKA

- Kościół pw. Krzyża św. i Matki Boskiej Królowej Polski.
- Cerkiew pw. św. Paraskewy w Hołuczkwie.
- Cerkiew Przemienienia Pańskiego w Siemuszowej.
- Galeria rzeźby Quo Vadis.
- Najdłuższe w Polsce serpentyny, na których odbywają się samochodowe rajdy górskie.

Rycina 19. Zagospodarowanie turystyczne obszaru Bieszczadzkiego Parku Narodowego

Źródło: Materiał udostępniony przez Dyрекcję Bieszczadzkiego Parku Narodowego.

GMINA USTRZYKI DOLNE

- Neogotycki kościół rzymskokatolicki z lat 1909–1911 pw. Matki Boskiej Królowej Polski wraz z ikoną Matki Boskiej z Dzieciątkiem z II poł. XVII wieku.
- Murowana cerkiew greckokatolicka z 1874 r.
- Murowana dawna cerkiew na Strwiążku z 1831 r.
- Budynek byłej synagogi z około 1870 r. oraz stary cmentarz żydowski (założony w XVIII wieku).
- Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP (sanktuarium Matki Boskiej Bieszczadzkiej) z 1743 r. oraz cmentarz rzymskokatolicki z końca XIX wieku.
- Stacja kolejowa z 1872 r.
- Ośrodek Naukowo-Dydaktyczny Bieszczadzkiego Parku Narodowego
- Bieszczadzkie Muzeum Przyrodnicze.
- Muzeum Młynarstwa i Wsi.
- Synagoga w Ustrzykach Dolnych.
- Cerkiew w Hoszowczyku.
- Cerkiew w Hoszowie.
- Cerkiew w Krościenku.
- Cerkiew w Brzegach Górnych.

- Cerkiew w Równi.
- Cerkiew w Leszczowatem.
- Cerkiew w Jałowe.
- Cerkiew w Liskowatem.
- Cerkiew w Moczarach.
- Cerkiew w Ustianowej Górnej.
- Cerkiew w Bandrowie.

GMINA ZAGÓRZ

- Ruiny XVIII w. klasztoru-warowni OO. Karmelitów Bosych.
- Kościół parafialny Wniebowzięcia Matki Bożej, zbudowany w połowie XVIII w.
- Cerkiew Soboru Najświętszej Maryi Panny w Olchowej.
- Cerkiew pw. św. Dymitra w Łukowem.
- Cerkiew pw. św. Mikołaja w Czaszynie.

Dostęp do tych atrakcji warunkowany jest stanem infrastruktury turystycznej. Jest ona szczególnie istotna na obszarach chronionych. W przypadku Bieszczadzkiego Parku Narodowego tworzą ją (patrz rycina 19):

OBIEKTY LINIOWE:

- 118,5 km pieszych szlaków turystycznych,
- 10,5 km szlaków spacerowych,
- 124,4 km ścieżek przyrodniczych,
- 34 km tras wędrówek na nartach,
- 81,5 km szlaków konnych,
- 32 km tras przeznaczonych do jazdy zaprzęgami konnymi,
- 53 km tras rowerowych,
- 1 trasa rekreacyjnego narciarstwa zjazdowego (400 m).

INNE OBIEKTY:

- 3 schrony turystyczne (Tarnawa Niżna, Ustrzyki Górne, Wołosate), około 200 miejsc noclegowych,
- 2 kompleksy usług turystycznych (Wołosate i Górna Wetlinka – Camping),
- 2 pola namiotowe (Berehy Górne, Bereżki),
- 10 parkingów (Berehy Górne, Wyżniański Wierch, Ustrzyki Górne, Wołosate, Bukowiec, Bereżki, dol. Rzeczyca, dol. Terebowca, przy kompleksie torfowisk w Tarnawie, przy Kampingu Górna Wetlinka),
- 20 punktów informacyjno-kasowych (kontrolnych),
- Ośrodek Naukowo-Dydaktyczny BdPN,
- Terenowa Stacja Edukacji Ekologicznej w Suchych Rzekach,
- Ośrodek Informacji i Edukacji Turystycznej w Lutowiskach.

W rezultacie obszar ten predysponowany jest do rozwoju opierającego się na kształtowaniu funkcji turystycznej. W Bieszczadach istnieje możliwość uprawiania zróżnicowanych form turystyki, w tym:

- turystyki wypoczynkowej (w tym pobyty w gospodarstwach agroturystycznych),

- turystyki uzdrowiskowej (w tym leczniczej),
- turystyki krajoznawczej,
- turystyki aktywnej,
- turystyki zakupowej (przygranicznej),
- turystyki biznesowej.

Część z tych form jest już rozwinięta (np. turystyka uzdrowiskowa w Polańczyku, turystyka krajoznawcza na obszarze Bieszczadzkiego Parku Narodowego oraz w okolicach Zalewu Solińskiego), inne wymagają wsparcia (turystyka wypoczynkowa, turystyka aktywna, turystyka zakupowa), a jeszcze inne podjęcia działań (turystyka biznesowa) niezbędnych do osiągnięcia wyzwań rozwojowych tego obszaru. Obecnie największa koncentracja ruchu turystycznego w województwie podkarpackim na poziomie gminnym ma miejsce w otoczeniu Zalewu Solińskiego. Gminy ZBGP charakteryzują się największą koncentracją liczby turystycznych obiektów zbiorowego zakwaterowania w województwie podkarpackim. Na ich terenie zlokalizowana jest 1/3 ogólnej liczby tych obiektów funkcjonujących na Podkarpaciu. W powiecie leskim w 2011 r. odnotowano 123 889 osób korzystających z noclegów. Obiekty noclegowe działające w granicach tego powiatu udzieliły w tym roku 602 591 noclegów (co stanowiło 28,6% noclegów udzielonych w tym samym okresie w całym województwie).

Podobne wartości dla powiatu bieszczadzkiego wyniosły odpowiednio 33 044 osób korzystających z noclegów i 88 888 udzielonych noclegów (4,2%). Udział turystów zagranicznych w tak kształtującym się ruchu turystycznym był minimalny i nie przekraczał 2%. Wynikało to przede wszystkim z trzech przyczyn: niskiej dostępności przestrzennej obszaru Bieszczad, niewystarczającej promocji, a przede wszystkim niskiej jakości bazy noclegowej i ograniczonej oferty aktywnego spędzania czasu i wypoczynku dla turystów. Obecny stan wskazuje na konieczność dokonania zasadniczych zmian w zakresie prowadzenia działalności turystycznej na obszarze Bieszczad, które powinny uwzględnić:

- stworzenie warunków dla rozwoju ścisłej współpracy podmiotów działających w sektorze gospodarki i przemysłu turystycznego oraz między nimi a samorządem terytorialnym, skutkujących efektywną koordynacją przedsięwzięć podejmowanych w zakresie wzmacniania funkcji turystycznych Bieszczad,
- przygotowanie bazy noclegowej oraz oferty dla turystów zagranicznych i biznesowych, korzystających z transportu lotniczego (np. Centrum Kongresowo-Hotelowe w Arłamowie),
- budowa i poprawa standardu bazy hotelowej do poziomu co najmniej 3 gwiazdek, z zapleczem konferencyjnym i wypoczynkowym,
- budowa i modernizacja wielofunkcyjnych kompleksów rekreacyjno-wypoczynkowych zapewniających szeroką ofertę programową,
- uzupełnienie oferty miejsc noclegowych o usługi typu spa&wellness,
- modernizacja i rozbudowa bazy campingowej i caravaningowej,
- budowa i modernizacja obiektów rekreacyjnych dla potrzeb uprawiania turystyki wodnej i narciarstwa,
- rozwój oferty uzdrowiskowej,

- stworzenie kompleksowego systemu promocji i obsługi ruchu turystycznego na obszarze ZBGP, korzystając z narzędzi klastrowych, w tym wspierając działalność wybranego klastra np. reaktywując Bieszczadzki Transgraniczny Klaster Turystyczny.

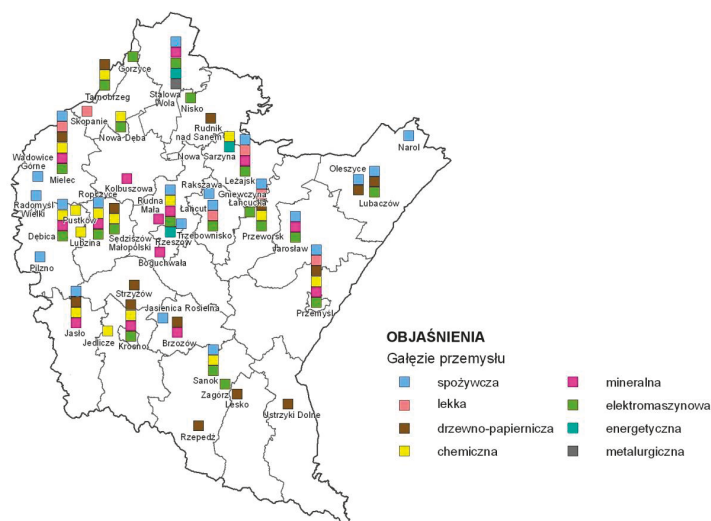
Podjęcie i realizacja powyższych działań wymaga stworzenia podstaw dla trwałej i konstruktywnej współpracy z podmiotami odpowiedzialnymi za ochronę przyrody, która pozwoli na wypracowanie kompromisowych rozwiązań zapewniających rozwój Bieszczad zgodny z zasadą rozwoju zrównoważonego (Wojciechowski, Sitko, 2004).

Relatywnie najslabiej rozwiniętą działalnością gospodarczą obszaru gmin ZBGP jest przemysł. Działalność przemysłowa koncentruje się na tym terenie przede wszystkim w miastach i obejmuje branże drzewną, budowlaną oraz elektromaszynową (patrz rycina 20). Na terenie Bieszczad nie jest zlokalizowany żaden z wiodących podmiotów przemysłowych Podkarpacia. W Ustrzykach Dolnych koncentruje się przemysł drzewny i budowlany, w tym m.in. Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe Dankros sp. z o.o. – przetwórstwo drewna, Pamo-plast sp. z o.o. – produkcja stolarki z drewna, aluminium i PCV; Centurion-R sp. z o.o. – produkcji drzwi i okien, Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Usługowo-Handlowe Jutapol sp. z o.o. – producent elementów drewnianych mebli i schodów wewnętrznych. W Lesku zlokalizowane są Przedsiębiorstwo budowlane Orlef; Połonina sp. z o.o. – przetwórstwo spożywcze mięsa; Talens Sp. z o.o. – produkcja blejtramów i sztalug malarskich oraz poza miastem Przedsiębiorstwo Przemysłu Drzewnego sp. z o.o. w Łukawicy i PPHU Drajn w Hoczwi – branża budowlana. W Zagórzcu koncentruje się przemysł elektromaszynowy. Na szczególną uwagę zasługuje pozytywna restrukturyzacja przedsiębiorstwa Zasław Sp. z o.o. znaczącego producenta przyczep i naczep. Po restrukturyzacji na terenie tym powstała strefa przemysłowa Zagórzca koncentrująca blisko 20 podmiotów gospodarczych, zarówno zagranicznych – ATW – producent zawieszni i osi samochodowych, Technodrzewo-Karpaty – producent lamelek dębowych, jak i krajowych Ringpol – producent modularnych placów zabaw, Liwex – producent mebli, Def – producent podobraz, krosień i sztalug malarskich. Ważnym atutem Zagórzca jest podstrefa Specjalnej Strefy Ekonomicznej Euro-Park Mielec, która powstała jako pierwsza w Polsce i w związku z tym posiada największe doświadczenie w tworzeniu warunków sprzyjających przyciąganiu i zakorzenianiu inwestycji. Na terenie Zagórzca, w dzielnicy Zasław, docelowo przeznaczono pod jej potrzeby 11 ha gruntów. Aktualnie inwestorzy mają do dyspozycji 5 ha pod zabudowę przemysłową, w pełni uzbrojonego terenu (woda, kanalizacja sanitarna, kanalizacja burzowa, energia elektryczna, gaz).

Największym dotychczasowym sukcesem Podstrefy jest pozyskanie inwestycji koncernu japońskiego TRI (*Tokai Rubber Industries*). Firma specjalizuje się w produkcji części, które tłumią drgania i wibracje w samochodach. Fabryka po osiągnięciu pełnych mocy produkcyjnych zatrudni co najmniej 200 osób. Inwestycja jest typowym przykładem inwestycji typu Green Field i powstaje na działce o powierzchni 41 000 metrów kwadratowych. Hala produkcyjna ma mieć powierzchnię 5 200 metrów kwadratowych. Całość inwestycji zamknie się kwotą 11 mln euro. Uruchomienie produkcji zaplanowano na październik 2013 r. Należy oczekiwać, że pozyskany inwestor przyczyni się do podniesienia poziomu innowacyjności produkcji przemysłowej na tym obszarze oraz w sposób wymierny wpłynie na poprawę jego atrakcyjności w za-

kresie lokalizowania kolejnych inwestycji (kooperacja, networking, dobre praktyki). Dalszy rozwój przemysłu Bieszczad wymaga wsparcia. Dotychczasowe kierunki jego rozwoju wskazują, że wsparcie to powinno dotyczyć następujących branż – drzewnej i budowlanej w Ustrzykach Dolnych oraz elektromaszynowej, spożywczej i drzewnej w Zagórz i Lesku. Wzmocnienie i poszerzenie działalności przemysłowej w Ustrzykach Dolnych powinno być wspierane poprzez stworzenia klastra produkcyjnego. Rozwój przemysłu w Zagórz i Lesku powinien bazować na wykorzystaniu Podstrefy Specjalnej Strefy Ekonomicznej Euro-Park Mielec i kooperacji z podmiotami działającymi w jej ramach (według obecnego stanu prawnego strefa będzie funkcjonować do 31 grudnia 2020 r.), a także rozwoju Strefy Przemysłowej Zasław w Zagórz. Wzmocnienie znaczenia przemysłu w gospodarce ZBGP stanowi warunek dla poprawy stabilności ekonomicznej tych jednostek, a w konsekwencji poprawy poziomu i warunków życia ich mieszkańców.

Rycina 20. Branże przemysłu w województwie podkarpackim

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 52).

Rozwój przedsiębiorczości na obszarze Bieszczad wymaga stworzenia odpowiednich warunków dla prowadzenia działalności gospodarczej. Obok niezbędnych inwestycji infrastrukturalnych szczególne znaczenie w tym zakresie powinny mieć działania zwiększające zakres i efektywność funkcjonowania otoczenia biznesu. Instytucją otoczenia biznesu działającą obecnie na terenie ZBGP jest Bieszczadzka Agencja Rozwoju Regionalnego, która została uruchomiona w 1994 r. jako wspólne przedsięwzięcie komitetu inicjatyw lokalnych oraz Związku Bieszczadzskich Gmin

Pogranicza. Udziałowcami tego podmiotu są trzy gminy: Ustrzyki Dolne, Czarna i Lutowiska. Zakres działalności Agencji obejmuje:

- restrukturyzacja i rozwój gospodarczy regionu Bieszczadzkiego,
- promowanie rozwoju indywidualnej przedsiębiorczości,
- wdrażanie i koordynowanie programów rozwoju gospodarczego regionu bieszczadzkiego,
- usługi dla sektora MSP w ramach Krajowego Systemu Usług,
- współpraca z samorządem lokalnym,
- współpraca z obszarami pogranicza w ramach Euroregionu Karpackiego,
- promocja regionu bieszczadzkiego w wydawnictwach i publikacjach,
- rozwój i promocja turystyki.

Zakres zadań Agencji powinien być spójny z kierunkami rozwoju wskazanymi przez PSRB, a jej aktywność powinna obejmować wszystkie gminy ZBGP. Skuteczne i efektywne tworzenie klimatu przedsiębiorczości, w sektorach zidentyfikowanych jako kluczowe dla rozwoju ma podstawowe znaczenie dla budowania podstaw gospodarczych Bieszczad.

Sytuacja finansowa samorządu lokalnego

Sytuacja finansowa samorządu terytorialnego warunkuje możliwość realizacji jego zadań, a w konsekwencji wpływa na tworzenie warunków dla prowadzenia działalności gospodarczej oraz kształtuje poziom i warunki życia mieszkańców. Gminy ZBGP są wyjątkowe ze względu na swój relatywnie niski budżet. Dotyczy to praktycznie wszystkich jednostek wiejskich, ale szczególnie widoczne jest w przypadku gmin o najmniejszym poziomie zaludnienia. Budżety takich jednostek jak Tyrawa Wołoska, Czarna, Cisna i Lutowiska należą do najmniejszych wśród budżetów gminnych województwa podkarpackiego i Polski. Ogranicza to możliwości inwestycyjne tych samorządów, w tym również możliwości ich ubiegania się o współfinansowanie przedsięwzięć inwestycyjnych z środków zewnętrznych. Pomimo tych trudnych uwarunkowań samorządy podejmują wyzwania związane z realizacją swoich zadań i nie ograniczają aktywności inwestycyjnej (patrz tabela 4).

Tabela 4. Sytuacja finansowa samorządu gminnego obszaru Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza w 2011 r.

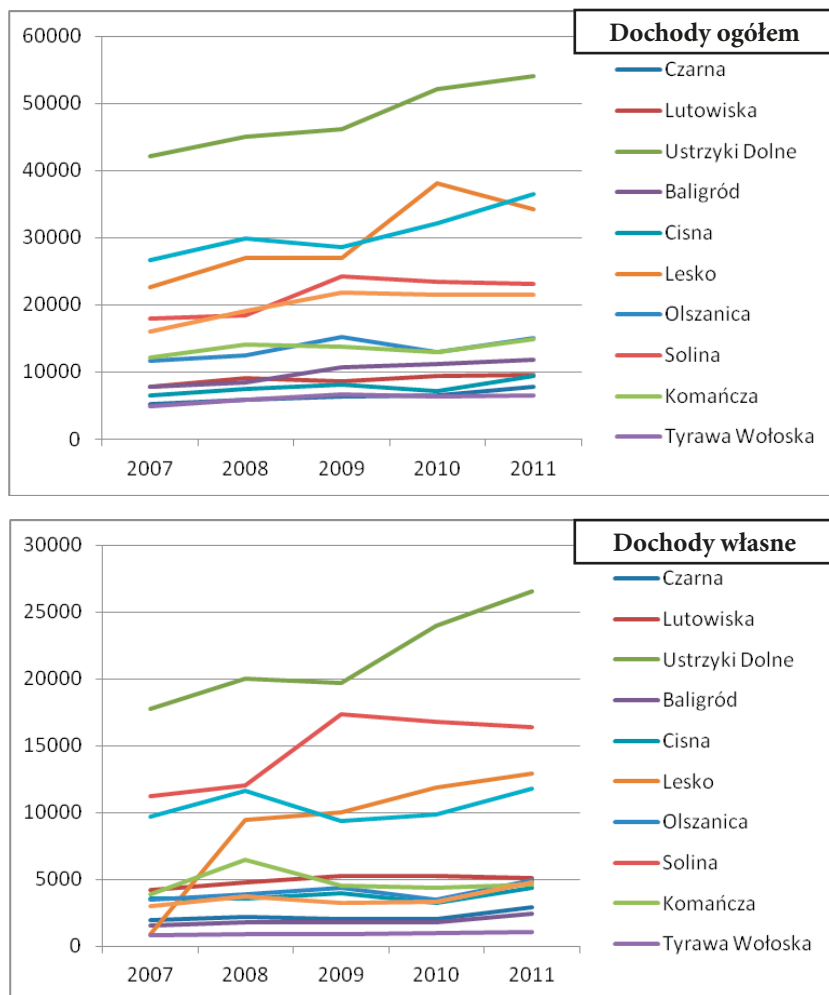
Gmina	Dochody ogółem (w tys. zł)	Udział dochodów własnych (%)	Wydatki ogółem (w tys zł)	Udział wydatków (%):		
				inwestycyjne	na oświatę i wychowanie	na pomoc społeczną
POWIAT BIESZCZADZKI						
Czarna	7 845,4	37,5	9 421,5	21,2	32,6	14,1
Lutowiska	9 845,2	61,3	11 259,0	31,7	29,8	14,8
Ustrzyki Dolne	54 042,7	38,1	56 598,9	25,6	32,5	18,2
POWIAT LESKI						
Baligród	11 901,5	27,0	11 951,8	26,6	38,3	15,0
Cisna	9 390,1	63,2	9 013,5	26,7	24,9	9,1
Lesko	34 279,5	52,3	3 445,9	25,9	29,3	17,5
Olszanica	14 978,9	34,9	14 337,1	4,8	40,4	16,2
Solina	23 111,4	71,0	25 891,0	35,1	24,8	9,5

Gmina	Dochody ogółem (w tys. zł)	Udział dochodów własnych (%)	Wydatki ogółem (w tys zł)	Udział wydatków (%):		
				inwesty- cyjne	na oświatę i wychowanie	na pomoc społeczną
POWIAT SANOCKI						
Komańcza	14 906,2	30,8	15 931,7	18,4	35,2	13,3
Tyrawa Wołoska	6 462,7	16,4	6 470,0	2,7	35,6	23,0
Zagórz	36 451,2	35,5	47 840,9	35,4	30,8	12,0
POWIAT PRZEMYSKI						
Bircza	21 452,7	22,1	21 423,3	6,5	37,3	27,6
RAZEM ZBGP	2 44 667,5	41,5	2 64 597,7	24,9	31,9	15,9
WOJEWÓDZTWO	5 111 780,0	35,6	5 352 480,0	21,3	37,0	17,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

Relatywnie najlepsza sytuacja pod względem udziału dochodów własnych w dochodach ogółem występuje w gminach Solina, Cisna i Lutowiska. Jest to związane z dużą koncentracją na ich obszarze podmiotów świadczących usługi turystyczno-wypoczynkowe, odprowadzających z tego tytułu podatki i opłaty lokalne. Najgorsza sytuacja w zakresie udziału dochodów własnych w dochodach ogółem występuje w gminie Tyrawa Wołoska, Baligród i Komańcza. Gminy te przy bardzo niskim poziomie zaludnienia ograniczającym dochody charakteryzują się znacznymi obciążeniami związanymi z prowadzoną działalnością oświatową i wychowawczą. W rezultacie w strukturze ich dochodów istotne znaczenie posiadają dotacje i subwencje, co skutkuje obniżeniem udziału dochodów własnych. Większość budżetów jednostek wchodzących w skład ZBGP, z po stronie dochodowej, w okresie 2007–2011, charakteryzuje się brakiem istotnych zmian (patrz rycina 21). Pomimo wskazanej trudnej sytuacji budżetowej, wydatki inwestycyjne ZBGP świadczą o dużej aktywności samorządu lokalnego Bieszczad – są one wyższe niż przeciętna w województwie podkarpackim. Największe udziały wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem występują w gminach Zagórz oraz Solina. Najgorsza sytuacja w tym zakresie występuje w Tyrawie Wołoskiej oraz Olszanicy. Udziały wydatków na oświatę i wychowanie oraz pomoc społeczną, zgodnie z prawidłowościami obserwowanymi w całej Polsce, stanowią znaczące pozycje wydatków budżetów gminnych. Zwraca jednak uwagę fakt, że stanowią one relatywnie niższy udział w stosunku do sytuacji obserwowanej w regionie. O ile niższe nakłady na oświatę i wychowanie mogą stanowić konsekwencję niskiego poziomu zaludnienia obszaru Bieszczad, wpływającego zarówno na wielkość subwencji jak i wysokość wydatków z tytułu prowadzenia tej działalności to relatywnie niższe nakłady na pomoc społeczną, przy zidentyfikowanym wysokim poziomie bezrobocia wydają się być istotnym wskaźnikiem możliwości wystąpienia zjawiska wykluczenia społecznego, które może dotyczyć część mieszkańców ZBGP.

Rycina 21. Dochody budżetów gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza w latach 2007–2011 (w tys. zł)

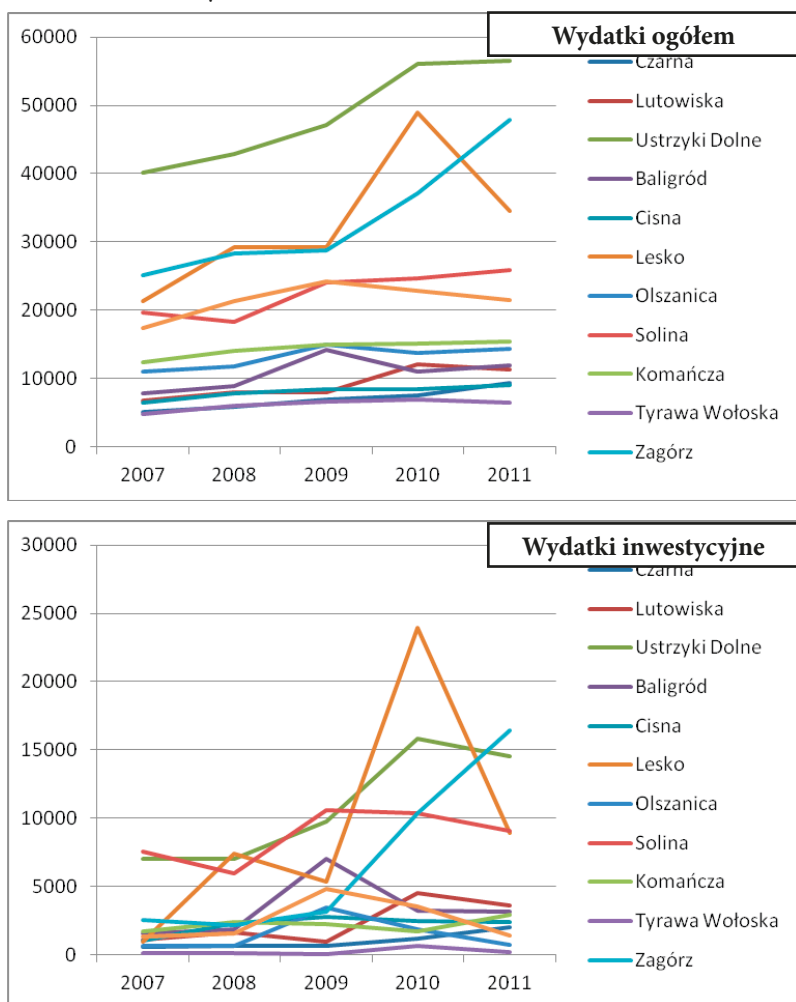

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych gmin ZBGP.

Budżety gmin bieszczadzkich ze względu na swoją relatywnie niedużą wielkość są bardzo wrażliwe na podejmowane inwestycje. Każda z nich stanowi poważne wyzwanie finansowe tych jednostek, determinujące poziom wydatków ogółem (patrz rycina 22). Podejmowane inwestycje skutkują zwiększającym się poziomem deficytów budżetowych, który z roku na rok dotyka coraz większej liczby gmin i zwiększa swoją wartość. Analizując stan budżetów gminnych w przeliczeniu na jednego mieszkańca (patrz rycina 23), uwagę zwraca występowanie w przypadku Bieszczad wspomnianego już efektu statystycznego, co w znacznym stopniu potwierdza relatywnie lepszą sytuację finansową gmin o najniższym poziomie zaludnienia. Efekt ten powinien być uwzględniany przy interpretowaniu każdej wartości odnoszonej do liczby ludności.

Trudną i wymagającą szczególnego traktowania sytuację finansową gmin ZBGP potwierdzają wartości i prognozy podstawowych wskaźników ekonomicznych odnoszących się do sytuacji finansów publicznych. Wzrastająca wartość wskaźników zadłużenia w relacji do dochodów ogółem oraz spłaty kredytów wraz z odsetkami skutkująca zmniejszającą się wartością prognozy wydatków inwestycyjnych, wskazuje na konieczność stworzenia dla tych jednostek dostępu do publicznych, zewnętrznych środków inwestycyjnych przy zastosowaniu preferencyjnych zasad w zakresie ustalania poziomu wkładu własnego.

Rycina 22. Wydatki budżetów gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza w latach 2007–2011 (w tys. zł)

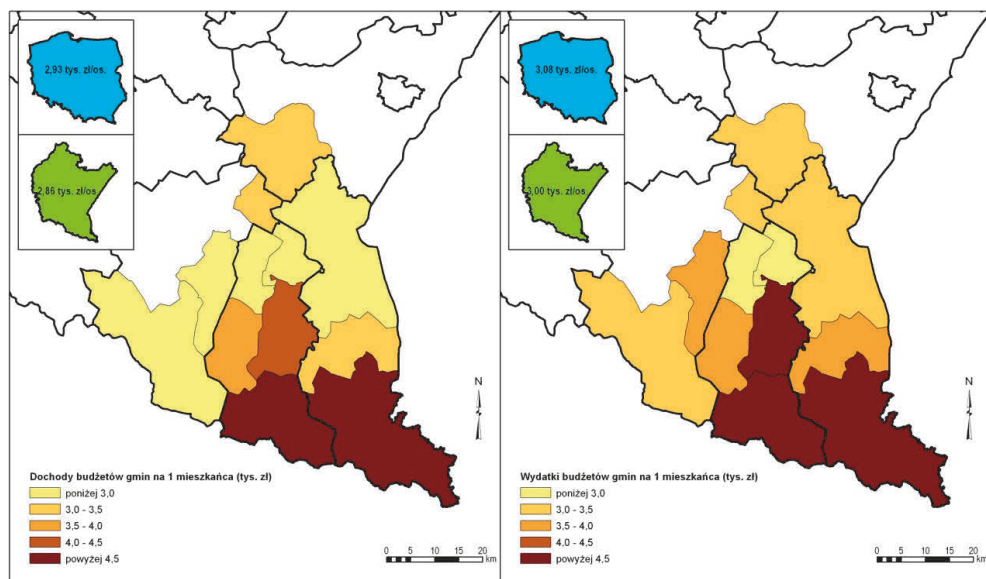

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych gmin ZBGP.

W przeciwnym przypadku gminom ZBGP grozi utrata możliwości pozyskania kolejnych środków i realizacji niezbędnych przedsięwzięć, której przyczyną będzie ich sytuacja finansowa. Szczególnie zła sytuacja dotyczy Miasta i Gminy Lesko, Miasta i Gminy Zagórz oraz gmin: Komańcza, Cisna, Bircza, Baligród, Tyrawa Wołoska, w przypadku których wartość wskaźnika zadłużenia do dochodów ogółem wzrosła w latach 2007–2011 ponad dwukrotnie, a w przypadku Leska i Komańczy przekroczyła 50%. Wartości wskaźnika spłaty kredytów wraz z odsetkami wskazują na poważne ograniczenia inwestycyjne występujące w takich jednostkach jak Gmina Cisna, Miasto i Gmina Lesko oraz Miasto i Gmina Zagórz, w przypadku których jego poziom w okresie 2007–2011 oraz prognozy na lata 2014–2017 oscylują wokół 15%.

Pomimo poważnych ograniczeń finansowych wynikających przede wszystkim z wielkości budżetów gmin wiejskich Bieszczad samorząd lokalny jest aktywny w pozyskiwaniu środków zewnętrznych przeznaczanych na inwestycje, których wartość przekracza możliwości samodzielnego ich sfinansowania przez budżety gmin.

Rycina 23. Dochody i wydatki gmin na 1 mieszkańca w jednostkach Związku Bieszczadzkiej Gmin Pogranicza w 2011 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województwa Podkarpackiego (2012).

W pierwszej perspektywie finansowej budżetu Unii Europejskiej, w której jako państwo członkowskie uczestniczyła Polska, tj. w latach 2004–2006, łączna wartość projektów zrealizowanych przez gminy województwa podkarpackiego, wspierana przez EFRR i EFS, wyniosła 743 330 669,19 zł. Wartość projektów zrealizowanych przez gminy wchodzące w skład ZBGP osiągnęła poziom 12 905 345,54 zł, co stanowi 1,73% wartości wszystkich projektów zrealizowanych przez podkarpackie gminy (patrz

tabela 5). Średnia wartość projektów gminnych na Podkarpaciu wyniosła 2 123 801,91 zł, przy niższej średniej dla ZBGP wynoszącej 1 290 534,55 zł. Gminy województwa podkarpackiego w ramach perspektywy 2004–2006 zrealizowały łącznie 350 projektów (2,2 projektu na gminę). Gminy wchodzące w skład ZBGP zrealizowały łącznie 28 projektów (2,3 projektu na gminę), z czego 23 projekty „twarde” i 5 projektów „miękkich”. Średnia wartość projektu inwestycyjnego realizowanego przez gminy Podkarpacia wyniosła 3 346 267,34 zł natomiast dla gmin ZBGP kształtowała się na niższym poziomie 1 159 013,77 zł. Gminy Czarna i Tyrawa Wołoska nie zrealizowały w tym okresie żadnego projektu (podobnie jak 14 innych gmin z terenu województwa), złożyły jednak wnioski, które nie otrzymały dofinansowania.

W perspektywie finansowej 2007–2013 pomimo przeciętnie niższej aktywności ZBGP w pozyskiwaniu środków funduszy strukturalnych w ramach RPO WP, która wynosi 4,9 projektu na 1 gminę i jest niższa od średniej liczby projektów złożonych przez gminy województwa podkarpackiego, która wynosi 5,2 projektu na gminę, gminy Bieszczad podjęły się realizacji znacznie większych wyzwań inwestycyjnych.

Tabela 5. Projekty zrealizowane przez gminy Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza, przy współfinansowaniu środkami funduszy strukturalnych, w latach 2004–2006

Gmina	Wartość projektów (w zł)		Liczba projektów	
	twarde	miękkie	twarde	miękkie
Baligród	800 543,86	-	3	0
Bircza	255 384,00	-	1	0
Cisna	1 659 692,80	-	4	0
MiG Lesko	618 403,36	410 257,02	1	3
MiG Ustrzyki Dolne	2 965 295,03	904 950,80	4	2
Komańcza	1 527 776,75	-	2	0
Lutowiska	532 646,96	-	1	0
Olszanica	87 572,12	-	1	0
Solina	2 487 300,84	-	4	0
Zagórz	655 522,00	-	2	0
Łącznie	11 590 137,72	1 315 207,82	23	5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji Departamentu Rozwoju Regionalnego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie.

Łączna wartość realizowanych projektów wynosi 128 392 793,62 zł, co oznacza blisko dziesięciokrotny wzrost wartości w stosunku do poprzedniej perspektywy, przy również większej liczbie realizowanych projektów wynoszącej 32. Należy zaznaczyć, iż najwięcej wniosków złożyły gminy miejsko-wiejskie Lesko, Ustrzyki Dolne i Zagórz, a ponad przeciętną aktywnością wyróżniają się gminy wiejskie Komańcza i Bircza. Żadnego wniosku nie przygotowała Gmina Czarna (patrz tabela 6).

Tabela 6. Aktywność i skuteczność gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza w pozyskiwaniu środków funduszy strukturalnych w ramach RPO WP 2007–2013

Gmina	Wartość projektów ogółem (w PLN)		Liczba projektów	
	złożone	realizowane	złożone	realizowane
Baligród	16 170 031,37	7 005 205,08	2	1
Bircza	12 892 226,58	8 264 119,88	5	3
Cisna	19 317 398,34	6 489 545,35	4	1
MiG Lesko	86 844 282,31	46 506 546,83	13	9
MiG Ustrzyki Dolne	65 502 389,55	28 477 151,52	10	6
Komańcza	20 039 643,82	2 332 890,58	8	2
Lutowiska	1 661 849,36	0,00	1	0
Olszanica	7 323 464,65	1 555 634,95	2	1
Solina	12 561 152,37	3 457 405,93	3	2
Tyrawa Wołoska	6 624 691,13	0,00	1	0
Zagórz	32 937 070,67	24 304 293,50	10	7
Łącznie	281 874 200,20	128 392 793,62	59	32

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji Departamentu Rozwoju Regionalnego Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie oraz Urzędu Miasta i Gminy w Zagórz.

Skuteczność pozyskiwania środków funduszy strukturalnych określona liczbą podpisanych umów wynosi dla gmin ZBGP 54% i jest zbliżona do wartości wskaźnika dla wszystkich gmin województwa podkarpackiego. Dotychczas zrealizowane i będące w trakcie realizacji projekty przygotowane przez gminy ZBGP a współfinansowane ze środków funduszy strukturalnych dotyczą poprawy dostępności komunikacyjnej, rozbudowy wodociągu i kanalizacji, zapobiegania zagrożeniom oraz rozwoju bazy sportowo-rekreacyjnej. Należy podkreślić, że pomimo ograniczeń w dostępie do środków funduszy strukturalnych, które w przypadku ZBGP wynikają przede wszystkim ze:

- zbyt wysokich minimalnych wartości projektów jakie mogą być składane do konkursów, a których poziom przekracza możliwości finansowe bieszczadzkich gmin,
- zbyt wysokiego poziomu wkładu własnego, który wraz kosztami niekwalifikowanymi często wykracza poza możliwości finansowe bieszczadzkich gmin,
- nieuwzględnienia w kryteriach kwalifikowalności wydatków specyfiki bieszczadzkich gmin, w tym m.in. ocena efektywności mierzona liczbą korzystających mieszkańców lub przedsiębiorców, preferencja budowy nad modernizacją, konieczność zmiany

funkcji obiektów rewitalizowanych, brak możliwości wsparcia procesu wymiany azbestowych pokryć dachowych, brak możliwości wsparcia opracowania Planu Przestrzennego Zagospodarowania,

- zbyt krótkiego okresu naboru, który dla małych gmin, dysponujących ograniczonym potencjałem kadrowym, które ze względu na wymogi związane z obszarami Natura 2000 muszą pokonać wyzwania związane z wydłużonym okresem przygotowania projektu, co często uniemożliwia terminowe przygotowanie aplikacji,
- zbyt długiego okresu oczekiwania na refundacje poniesionych kosztów w ramach realizowanych projektów, co w sytuacji bardzo małych budżetów gmin bieszczadzkich powoduje dodatkowe ograniczenia w możliwości zaspokajania bieżących potrzeb mieszkańców,
- wzrastającej konkurencji większych miast i gmin regionu w ubieganiu się o ograniczone co do budżetu środki funduszy strukturalnych, która jest skuteczna ze względu na specyfikę Bieszczad,

gminy te pozostają aktywnymi w dążeniu do realizacji kolejnych przedsięwzięć inwestycyjnych. W związku z przygotowaniem do nowej perspektywy finansowej 2014–2020 gminy ZBGP zgłosiły do Zarządu Województwa Podkarpackiego informacje na temat strategicznych przedsięwzięć planowanych do realizacji po 2014 r. na ich obszarze, których wykonanie warunkują dostępem do środków funduszy strukturalnych. Według stanu na koniec czerwca 2013 r., spośród 12 gmin należących do ZBGP, aż 9 gmin tj.: Bircza, Cisna, Czarna, Lesko, Lutowiska, Olszanica, Solina, Ustrzyki Dolne i Zagórz złożyło swoje propozycje projektów (razem 73 projekty). Całkowita wartość tych projektów została oszacowana na ponad 652 mln zł, przy zaangażowaniu ponad 148 mln zł wkładu własnego. Projekty te dotyczą modernizacji sieci drogowej, budowy i modernizacji sieci wodno-kanalizacyjnej, remontów i konserwacji obiektów dziedzictwa kulturowego, poprawy jakości kapitału ludzkiego, tworzenia warunków dla rozwoju przedsiębiorczości, także takich dużych projektów jak m.in.:

- budowa zbiornika retencyjnego wraz z alternatywnym ujęciem wody oraz toru kajakowego na rzece Jasionka (miasto i gmina Ustrzyki Dolne – wartość około 50 mln zł),
- budowa gminnej oczyszczalni ścieków w m. Uherce Mineralne wraz z siecią kanalizacji sanitarnej w miejscowościach: Rudenka, Uherce Mineralne, Zwierzyń, Olszanica, Stefkowa, Orelec, Wańkowa, Paszowa (gmina Olszanica – wartość około 55 mln zł),
- uporządkowanie gospodarki wodno-ściekowej w otoczeniu Jeziora Solińskiego i Myczkowskiego (gmina Solina – wartość około 40 mln zł),
- rozbudowa sieci wodociągowej w Gminie Zagórz (gmina Zagórz – wartość około 40 mln zł),
- budowa kanalizacji sanitarnej w miejscowościach: Hoczew, Dziurdziów, Bachława, Średnia Wieś (miasto i gmina Lesko – wartość około 36 mln zł),
- przebudowa drogi powiatowej nr 2078R Bircza – Huwniki – Granica Państwa km 0+000 – 26+615 (gmina Bircza – wartość około 33,1 mln zł),
- rozbudowa systemu kanalizacji sanitarnej w Gminie Zagórz (gmina Zagórz – wartość około 30 mln zł),

- budowa Centrum Uzdrawiskowego w Polańczyku (gmina Solina – wartość około 30 mln zł).

Obok polityki spójności gminy ZBGP biorą aktywny udział w realizacji Wspólnej Polityki Rolnej, korzystając z jej środków finansowych. Najważniejszym instrumentem z punktu widzenia dostępu do środków Wspólnej Polityki Rolnej przez samorząd lokalny jest PROW (patrz tabela 7). Na łączną liczbę 3 417 wniosków złożonych z terenu wszystkich gmin województwa, liczba wniosków przygotowanych przez gminy ZBGP wynosi 274, co stanowi 8% ogółu. Średnia liczba wniosków składanych z terenu gmin województwa podkarpackiego (bez uwzględnienia gmin Związku) wynosi 21,5 natomiast średnia liczba wniosków z terenu gmin skupionych w Związku to 22,8, co pozwala stwierdzić, że ich aktywność jest wyższa od przeciętnej obserwowanej w województwie. Dwanaście gmin Związku skupionych jest w czterech Lokalnych Grupach Działania funkcjonujących w ramach PROW na obszarze Bieszczad. Są to:

- Nasze Bieszczady – Baligród, Cisna, Komańcza, Lesko, Zagórz,
- Zielone Bieszczady – Czarna, Lutowska, Olszanica, Solina, Ustrzyki Dolne,
- Dolina Sanu – Tyrawa Wołoska,
- Ziemia Przemyska – Bircza.

Przynależność do Lokalnych Grup Działania daje możliwość podejmowania wspólnych inicjatyw związanych np. z realizacją Lokalnej Strategii Rozwoju lub realizacji zadań w ramach projektów współpracy.

Samorządy i inne podmioty Bieszczad poszukują również innych źródeł finansowania zewnętrznego. Przykładowo samorządy przygotowują aplikacje w ramach programów transgranicznych tj. Programu Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska–Republika Słowacka 2007–2013 i Programu Współpracy Transgranicznej Polska–Białoruś–Ukraina (EFRR), a Dyrekcja Bieszczadzkiego Parku Narodowego realizuje projekty w ramach krajowego Programu operacyjnego Infrastruktura i Środowiska, współfinansowanego ze środków FS oraz korzysta ze środków Programu Szwajcarskiego – Swiss Contribution (środki budżetowe rządu Szwajcarii). Każde tego typu działania są bardzo istotne z punktu widzenia realizacji wyzwań rozwojowych. Ich kontynuacja, przy stworzeniu preferencyjnych warunków dostępu dla jednostek dotychczas defaworyzowanych ze względu na ich ograniczenia demograficzne czy ekonomiczne, jest niezbędna dla osiągnięcia w pełni oczekiwanego poziomu rozwoju zrównoważonego tego obszaru Bieszczad.

Tabela 7. Działalność gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013

Gmina	Działanie				RAZEM
	podstawowe usługi	odnowa wsi Oś 3	odnowa wsi Leader	małe projekty	
Baligród	1	2	3	6	12
Bircza	2	5	8	12	27
Cisna	2	1	1	9	13

Gmina	Działanie				RAZEM
	podstawowe usługi	odnowa wsi Oś 3	odnowa wsi Leader	małe projekty	
Czarna	2	2	2	11	17
Komańcza	2	3	3	4	12
MiG Lesko	4	3	4	23	34
Lutowiska	3	2	1	7	13
Olszanica	2	3	1	11	17
Solina	3	2	1	15	21
Tyrawa Wołoska	1	2		5	8
MiG Ustrzyki Dolne	2	2	1	61	66
Zagórz	4	5	7	18	34
RAZEM	28	32	32	182	274

Źródło: Opracowanie własne na podstawie informacji Departamentu Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie.

Rozdział IV

Infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna

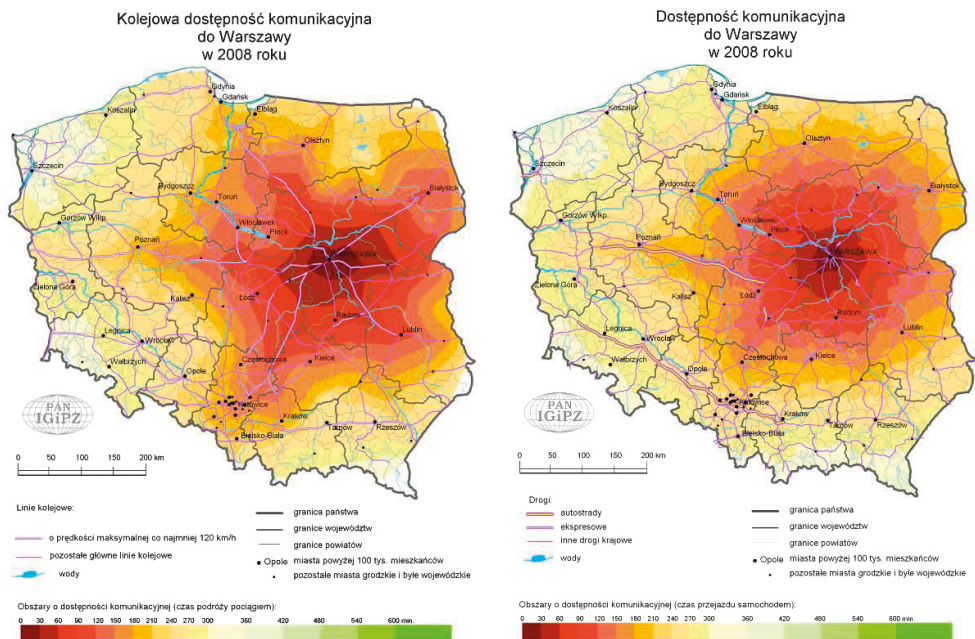
Bieszczady są terenem o skrajnie niskiej dostępności przestrzennej zewnętrznej i wewnętrznej, której skala stanowi jedną z najistotniejszych barier rozwoju tego obszaru (patrz rycina 24 i 25). Ograniczona dostępność zewnętrzna Bieszczad przyczynia się do ich niższej pozycji konkurencyjnej w rywalizacji z innymi obszarami zarówno w zakresie pozyskiwania nowych inwestycji, jak również pod względem zwiększania ruchu turystycznego mającego szczególne znaczenie dla gospodarki ZBGP.

Występujące bariery w zakresie dostępności wewnętrznej uniemożliwiają natomiast kształtowanie prawidłowych powiązań funkcjonalnych, które mogłyby zapewnić poprawę poziomu i warunków życia mieszkańców Bieszczad dzięki dyfuzji procesów rozwojowych z regionalnego i subregionalnych biegunów wzrostu. Poprawa spójności terytorialnej obszarów ZBGP stanowi warunek niezbędny dla poprawy spójności ekonomicznej i spójności społecznej tych gmin, a tym samym poprawy poziomu i warunków życia ich mieszkańców.

Przez teren Bieszczad przebiega jedna droga krajowa nr 84 klasy G, relacji: Sanok–Lesko–Ustrzyki Dolne–Krościenko – granica państwa (w granicach woj. podkarpackiego – 51,6 km) oraz 8 dróg wojewódzkich. Ten układ drogowy uzupełniają drogi powiatowe i gminne, których łączna długość w powiecie bieszczadzkim wynosi 242,6 km, a w powiecie leskim 232 km. Ze względu na fakt, że obecny stan sieci połączeń komunikacji publicznej jest bardzo ograniczony podstawowym środkiem transportu pozostają samochody prywatne. Tym samym w komunikacji wewnętrznej podstawowe znaczenie posiadają drogi powiatowe i gminne, których stan jest zróżnicowany, a przepustowość bardzo ograniczona.

Po podjęciu decyzji o zawieszeniu ruchu pasażerskiego transport kolejowy nie odgrywa żadnej roli w poprawie dostępności obszaru Bieszczad. Na tym terenie czynne są dwie linie kolejowa nr 107 Zagórz–Łupków, przechodząca przez powiat sanocki oraz nr 108 Stróże – Krościenko przechodząca przez powiat jasielski, krośnieński, sanocki, leski i bieszczadzki. Po zawieszeniu przewozów pasażerskich na trasach Zagórz–Łupków, Zagórz–Chyrów oraz Ustrzyki Dolne–Przemyśl (przez terytorium Ukrainy) ruch na nich ogranicza się do okazjonalnych przewozów towarowych. O ile linia nr 108 była poddawana częściowej rewitalizacji na odcinku Jasło–Zagórz i może być przy

Rycina 24. Dostępność drogowa i kolejowa do Warszawy w 2008 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 146).

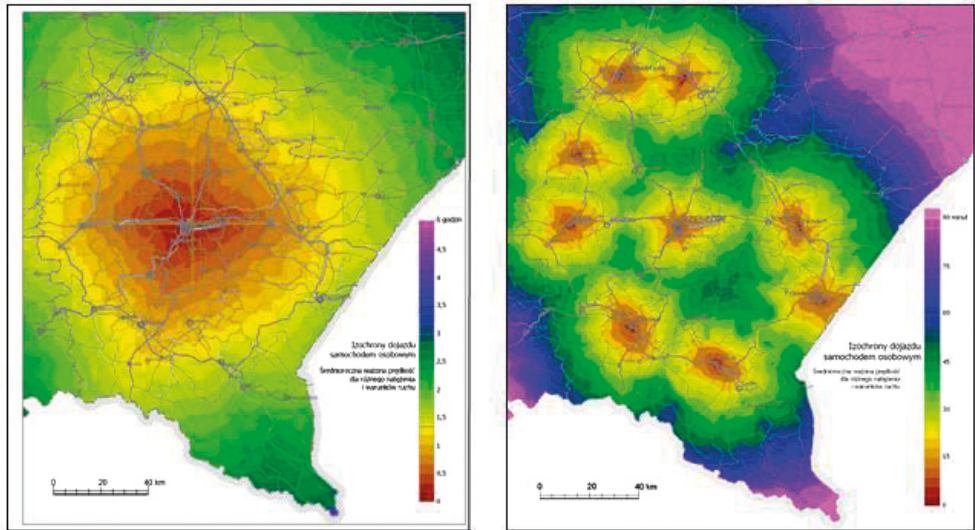
relatywnie niskich nakładach przywrócona do wykorzystania dla ruchu pasażerskiego to linia nr 107 wymaga kompleksowego remontu na całej długości.

Na obszarze Bieszczad funkcjonuje jedno drogowe przejście graniczne w ciągu drogi krajowej nr 84 i ukraińskiej drogi T1412 – Krościenko–Starzawa. Udostępnione jest także kolejowe przejście graniczne w ciągu linii nr 108 – Krościenko–Chyrów. Ze względu na zawieszony pasażerski ruch kolejowy na tym przejściu nie odbywa się. Planuje się uruchomienie nowych przejść granicznych: Boberka–Smolnik (w gminie Lutowiska), Mszaniec–Bystre (w gminie Czarna) oraz Łubnia–Wołosate (w gminie Lutowiska), których budowa, a zwłaszcza tego ostatniego spotyka się z ostrymi sprzeciwami Dyrekcji Bieszczadzkiego Parku Narodowego i ekologów.

Zły stan infrastruktury drogowej i kolejowej wpływający na poziom dostępności przestrzennej Bieszczad zwraca uwagę na możliwość wykorzystania transportu lotniczego, zwłaszcza w przypadku oferty komunikacyjnej skierowanej do turystów „Premium” zagranicznych i krajowych. Na terenie ZBGP zlokalizowanych jest 7 lądowisk i innych miejsc do startów i lądowań: Arłamów, Bezmiechowa, Dźwiniacz Dolny, Manasterzec, Smolnik k. Komańczy, Teleśnica i Weremień (patrz rycina 26). Ich znaczenie dla poprawy dostępności przestrzennej, zwłaszcza w kontekście wykorzystania funkcji turystycznej dla rozwoju Bieszczad najlepiej ilustruje przykład Arłamowa i powstającego tam Centrum Hotelowo-Konferencyjnego.

Bardzo istotnym elementem infrastruktury mającej wpływ na poprawę dostępności obszaru ZBGP jest infrastruktura teleinformatyczna. Rola technologii informatycznych

Rycina 25. Czasowa dostępność Rzeszowa i wybranych biegunów wzrostu województwa podkarpackiego w 2012 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 148).

w dobie rozwoju społeczeństwa informacyjnego, wynika zarówno z konieczności ich stosowania w realizacji zadań administracji publicznej i prowadzenia działalności gospodarczej, jak również możliwości wykorzystania w ramach wykonywania pracy zdalnej, coraz bardziej popularnej na polskim rynku pracy.

Rycina 26. Lotniska i lądowiska w województwie podkarpackim w 2012 r.

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej... (2013, s. 166).

W kontekście stanu rynku pracy ZBGP oraz potrzeby tworzenia lepszych warunków dla prowadzenia działalności gospodarczej, w tym rozwoju usług turystycznych, zapewnienie dostępu do szerokopasmowej sieci teleinformatycznej na obszarze Bieszczad nabiera szczególnego znaczenia. Zadanie to powinno być realizowane z uwzględnieniem konieczności rozwiązania problemu tzw. „ostatniej mili” tj. rozprawienia dostępu do sieci od punktów dostępowych stanowiących węzły budowanej Sieci Szerokopasmowej Polski Wschodniej do ostatecznych odbiorców indywidualnych.

Ochrona środowiska i jej infrastruktura

Wyjątkowo cenne walory środowiska i atrakcyjność krajobrazowa obszaru ZBGP skutkują bardzo dużą koncentracją w ich granicach zachowawczych form ochrony środowiska (patrz tabela 8). Powierzchniowymi formami ochrony przyrody są ponadto zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, stanowiska dokumentacyjne i użytki ekologiczne tworzone przez rady gmin. Duży stopień koncentracji zachowawczych form ochrony środowiska w granicach ZBGP ogranicza w istotny sposób swobodę zagospodarowywania ich terenów. Świadczy o tym m.in. projekt nowego Planu Ochrony Bieszczadzkiego Parku Narodowego (POBPN) (2011), a zwłaszcza jego wskazania dotyczące ustaleń do studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dotyczące eliminacji lub ograniczenia zagrożeń wewnętrznych lub zewnętrznych, czy też zakresu udostępniania terenów Parku dla ruchu turystycznego lub działalności gospodarczej. Wynika z nich jednoznacznie, że przy braku kompensat dla samorządów lokalnych w granicach, których znajdują się obszary chronione, ingerencja w sposób zagospodarowania przestrzeni ze strony podmiotów powołanych do ochrony walorów środowiska jest bardzo asymetryczna i ogranicza się do ochrony zasobów środowiskowych bez uwzględnienia interesu społecznego i ekonomicznego społeczności lokalnych. Zmiana tej sytuacji wymaga ścisłej współpracy samorządów lokalnych z Dyrekcją Bieszczadzkiego Parku Narodowego i innych podmiotów powołanych do kształtowania i utrzymania zachowawczych form ochrony przyrody na obszarze ZBGP. Ze względu na obecny stan braku pełnego porozumienia współpraca ta powinna być moderowana przez samorząd regionalny. Dobrym obszarem dla poszukiwania wspólnych podstaw dla budowania trwałego rozwoju zrównoważonego Bieszczad powinny być m.in. wspólnie ustalone zadania ochronne dla zachowania własności walorów krajobrazowych i wartości kulturowych, uzgadniane wspólnie zmiany w zapisach studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dokonywane z poszanowaniem interesu środowiskowego, społecznego i ekonomicznego oraz przygotowywane wspólne projekty dotyczące zagospodarowania obszarów cennych przyrodniczo współfinansowane ze środków zewnętrznych (Wojciechowski, Sitko 2004).

Tabela 8. Wielkopowierzchniowe formy ochrony przyrody obszaru Gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza

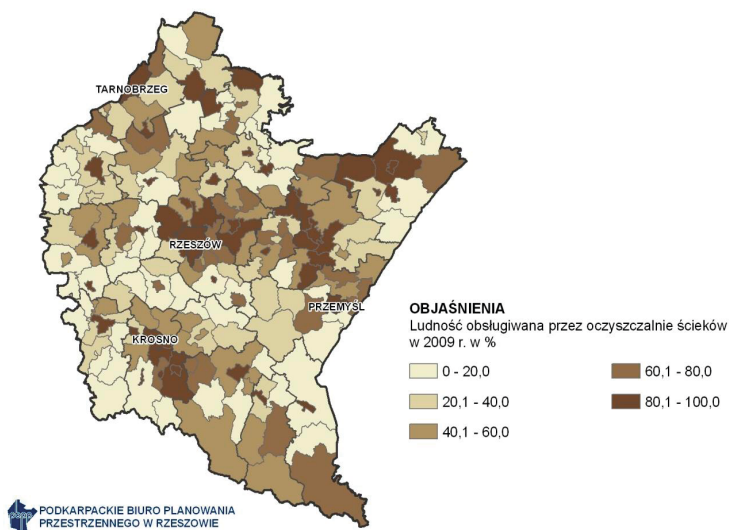
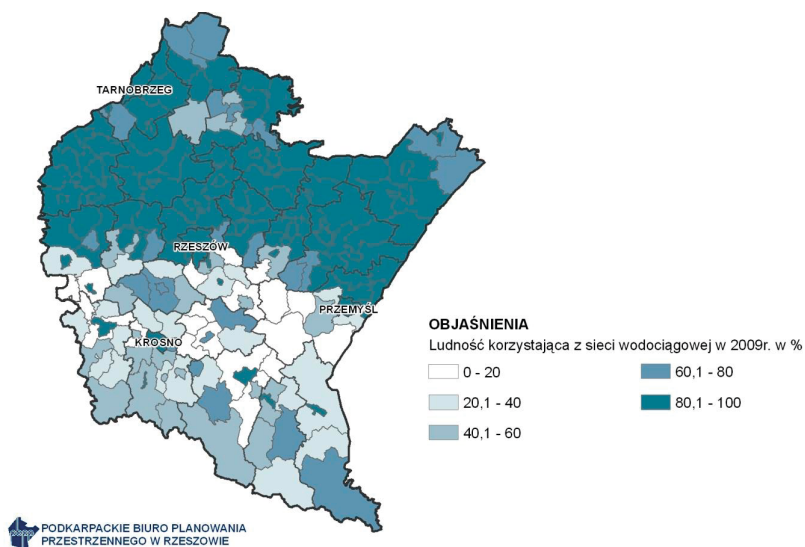
Powiat	Gmina	Formy ochrony przyrody
bieszczadzki	Czarna	Parki Krajobrazowe: Doliny Sanu, Ciśniańsko-Wetliński
		Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
		Obszary Natura 2000: Bieszczady
		Rezerваты przyrody: Krywe
	Lutowiska	Parki Narodowe: Bieszczadzki
		Parki Krajobrazowe: Doliny Sanu
		Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
		Obszary Natura 2000: Bieszczady
		Rezerваты przyrody: Śnieżycza wiosenna w Dwerniczku, Krywe, Hulskie im. Stefana Myczkowskiego, Zakole
	Ustrzyki Dolne	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych
		Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
		Obszary Natura 2000: Góry Słonne, Moczary
Rezerваты przyrody: Chwaniów, Na Oratyku, Cisy w Serednicy, Na Opalonym, Nad Trzciancem		
ieski	Baligród	Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński
		Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
		Obszary Natura 2000: Bieszczady, Dorzecze Górnego Sanu,
		Rezerваты przyrody: Olsza Kosa w Stężnicy, Gołoborze, Cisy na Górze Jawor, Woronikówka
	Cisna	Parki Narodowe: Bieszczadzki
		Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński
		Obszary Natura 2000: Bieszczady
		Rezerваты przyrody: Sine Wiry, Olszyna Łęgowa w Kalnicy
	Lesko	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych
		Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
		Obszary Natura 2000: Góry Słonne, Dorzecze Górnego Sanu
		Rezerваты przyrody: Dyrbek, Grąd w Średniej Wsi, Przełom Sanu Pod Grodziskiem, Góra Sobień
	Olszanica	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych
		Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki
		Obszary Natura 2000: Góry Słonne, Dorzecze Górnego Sanu
		Rezerваты przyrody: Dyrbek, Buczyna w Wakowej, Przełom Sanu Pod Grodziskiem, Bobry w Uhercach
Solina	Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński, Doliny Sanu	
	Obszary Chronionego Krajobrazu: Wschodniobeskidzki	

Powiat	Gmina	Formy ochrony przyrody	
sanocki		Obszary Natura 2000: Bieszczady, Dorzecze Górnego Sanu, Góry Słonne	
		Rezerваты przyrody: Koziniec, Nad Jeziorem Myczkowieckim,, Przełom Sanu Pod Grodziskiem, Sine Wiry, Bobry w Uhercach	
	Komańcza	Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński, Jaślicki	
		Obszary Chronionego Krajobrazu: Beskidu Niskiego, Wschodniobeskidzki	
		Obszary Natura 2000: Beskid Niski, Bieszczady, Ostoja Jaślicka, Dorzecze Górnego Sanu	
		Rezerваты przyrody: Źródlika Jasiołki, Kamień nad Rzepedzią, Przełom Oślawy pod Mokrem, Przełom Oślawy pod Duszatynem, Zwieżło	
	Zagórz	Parki Krajobrazowe: Ciśniańsko-Wetliński	
		Obszary Chronionego Krajobrazu: Beskidu Niskiego, Wschodniobeskidzki	
		Obszary Natura 2000: Bieszczady, Dorzecze Górnego Sanu	
		Rezerваты przyrody: Przełom Oślawy Pod Mokrem	
	Tyrawa Wołoska	Parki Krajobrazowe: Gór Słonnych	
		Obszary Natura 2000: Góry Słonne	
	przemyski	Bircza	Parki Krajobrazowe: Pogórza Przemyskiego
			Obszary Chronionego Krajobrazu: Przemysko-Dynowski
Obszary Natura 2000: Góry Słonne, Ostoja Przemyska, Pogórze Przemyskie			
Rezerваты Przyrody: Reberce, Krępak			

Źródło: Departament Ochrony Środowiska Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie.

Utrzymanie wysokiej jakości stanu środowiska przyrodniczego, stanowiącego jeden z podstawowych zasobów endogennych obszaru ZBGP, wymaga ochrony również przy wykorzystaniu aktywnych form ochrony przyrody. Służą temu działania podejmowane w ramach prowadzonej przez samorządy lokalne gospodarki wodno-ściekowej oraz gospodarki odpadami. Powinny one być kontynuowane ze względu na konieczność ochrony wysokocennych walorów przyrodniczych oraz specyfikę prowadzenia gospodarki wodno-ściekowej na obszarze o skrajnie niskiej gęstości zaludnienia (patrz rycina 27, tabela 9). Na terenie gmin zrzeszonych w ZBGP jest wyznaczonych 9 aglomeracji powyżej 2000 RLM (równoważnej liczby mieszkańców) tj. terenów wyposażonych lub planowanych do wyposażenia w system kanalizacji zbiorczej dla ścieków komunalnych, zakończonych istniejącymi lub planowanymi do wykonania oczyszczalniami ścieków (patrz tabela 10).

Rycina 27. Udział korzystających z wodociągu oraz oczyszczalni ścieków w układzie powiatów województwa podkarpackiego

Źródło: Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej (2013, s. 210, 213).

Na obszarach gmin: Cisna, Czarna, Lutowiska, Komańcza, Tyrawa Wołoska nie wyznaczono aglomeracji powyżej 2000 RLM, ponieważ brak jest terenów, na którym zaludnienie lub działalność gospodarcza są wystarczająco skoncentrowane, aby ścieki komunalne były zbierane i przekazywane do oczyszczalni ścieków komunalnych lub do końcowego punktu zrzuty tych ścieków.

Tabela 9. Udział korzystających z wodociągu oraz kanalizacji w układzie gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza

Gmina	Udział mieszkańców korzystających z wodociągu (%)	Udział mieszkańców korzystających z kanalizacji (%)
Baligród	43,0	40,0
Bircza	12,5	23,8
Cisna	75,0	45,0
Czarna	38,0	9,8
Komańcza	48,0	65,8
Lesko	49,1	69,5
Lutowiska	57,4	58,1
Olszanica	40,0	0,0
Solina	89,0	43,0
Tyrawa Wołoska	0,0	3,0
Ustrzyki Dolne	61,0	39,0
Zagórz	23,6	44,3
Średnia ZBGP	44,7	36,8

Źródło: Dane udostępnione przez Związek Bieszczadzkich Gmin Pogranicza.

Na podstawie różnicy liczby rzeczywistych mieszkańców objętych aglomeracją i liczby mieszkańców obecnie korzystających z sieci kanalizacyjnej wykonanej w aglomeracji należy stwierdzić, że najgorsza sytuacja w zakresie budowy sieci kanalizacyjnej, w ocenie Departamentu Ochrony Środowiska Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie, na dzień 31 grudnia 2011 r., występuje w aglomeracji:

- Olszanica – 6 328 mieszkańców (98,9%) w aglomeracji nie objętych siecią kanalizacyjną,
- Wołkowyja – 1 050 mieszkańców (92,0%) w aglomeracji nie objętych siecią kanalizacyjną,
- Zagórz – 8 766 mieszkańców (66,0%) w aglomeracji nie objętych siecią kanalizacyjną,
- Baligród – 1 967 mieszkańców (58,1%) w aglomeracji nie objętych siecią kanalizacyjną,
- Bircza – 2 003 mieszkańców (53,6%) w aglomeracji nie objętych siecią kanalizacyjną.

Tabela 10. Aglomeracje wyznaczone na terenie Gmin Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza dla potrzeb prowadzenia gospodarki ściekowej

Nazwa aglomeracji	Powiat	Gmina wiodąca w aglomeracji	RLM aglomeracji zgodny z uchwałą ustanawiającą aglomerację	Liczba rzeczywistych mieszkańców w aglomeracji	Liczba mieszkańców korzystających z sieci kanalizacyjnej	Długość wykonanej sieci kanalizacyjnej
Ustrzyki Dolne	bieszczadzki	Ustrzyki Dolne	13 511	9 858	8 815	17,3
Lesko	leski	Lesko	13 551	11 763	8 671	119,8
Olszanica	leski	Olszanica	7 864	6 400	72	2,0
Baligród	leski	Baligród	3 543	3 384	1 417	17,2
Solina	leski	Solina	4 031	818	818	16,0
Myczkowce	leski	Solina	2 055	516	516	9,8
Wołkowyja	leski	Solina	2 023	1 141	91	1,5
Zagórz	sanocki	Zagórz	13 576	13 266	4 500	50,4
Bircza	przemyski	Bircza	3 760	3 736	1 733	30,2

Źródło: Departament Ochrony Środowiska Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie.

Kierunki działania zmierzające do poprawy stanu gospodarki wodno-ściekowej na terenie gmin bieszczadzkich powinny dotyczyć:

- opracowania przez poszczególne gminy koncepcji gospodarki wodno-ściekowej gminy, obejmującej również analizę zapisów wyznaczonych aglomeracji oraz określenie sposobów indywidualnych rozwiązań gospodarki ściekowej na terenach gmin zlokalizowanych poza granicami aglomeracji,
- kontynuowanie realizacji zadań zapisanych w Krajowym Programie Oczyszczania Ścieków Komunalnych,
- wyposażenie terenów nie objętych wyznaczonymi aglomeracjami powyżej 2000 RLM, we właściwą infrastrukturę systemowo rozwiązującą problem zbierania i oczyszczania ścieków (w tym budowę przydomowych oczyszczalni ścieków dla jednego lub kilku gospodarstw, szczelnych – wybieralnych zbiorników, itp.),
- wyrównanie dysproporcji między siecią wodociągową a kanalizacyjną.

Według danych zawartych w Planie Gospodarki Odpadami dla województwa podkarpackiego (PGO) (2012) obszar gmin Czarna, Lutowska, Ustrzyki Dolne, Tyrawa Wołoska, Zagórz, Baligród, Cisna, Lesko, Olszanica, Solina i Bircza został wyznaczony jako Południowo-Wschodni Region Gospodarowania Odpadami Komunalnymi. Gmina Komańcza została zaklasyfikowana do Regionu Południowo-Zachodniego. Liczba osób w przeliczeniu na stale przebywające została w PGO oszacowana na pra-

wie 174 tys., a masa wytworzonych odpadów na 27,9 tys. Mg. Aktualnie na obszarze Regionu Południowo-Wschodniego brak jest instalacji regionalnych do zagospodarowania odpadów komunalnych. Jako instalacje zastępcze zostały w PGO wskazane sortownia odpadów selektywnie zebranych i zmieszanych w Ustrzykach Dolnych oraz składowisko odpadów „Średnie Wielkie”. Istniejące instalacje nie są wystarczające do przetworzenia wywarzanych na tym terenie odpadów komunalnych. Brak jest także instalacji dla przetworzenia odpadów zielonych. Brakujące moce przerobowe to 24 tys. Mg w przypadku mechanicznego przetwarzania niesegregowanych odpadów komunalnych, 10 tys. Mg biologiczne przetwarzania pozostałości z mechanicznej przeróbki oraz sortowania odpadów, a także 1 tys. Mg dla zagospodarowania odpadów zielonych selektywnie zbieranych. Bardzo dużym problemem w zagospodarowaniu odpadów są duże odległości pomiędzy miejscowościami, co generuje wysokie koszty transportu odpadów do instalacji. Zgodnie z zapisami w PGO dla województwa podkarpackiego gminy Regionu Południowo Wschodniego: Czarna, Lutowiska, Ustrzyki Dolne, Tyrawa Wołoska, Zagórz, Baligród, Cisna, Lesko, Olszanica, Solina i Bircza mogą w uzasadnionych przypadkach (awaria instalacji we własnym regionie) korzystać także z innych instalacji zastępczych poza własnym regionem np. z sortowni odpadów komunalnych zmieszanych i z selektywnej zbiórki, kompostowni w Krośnie.

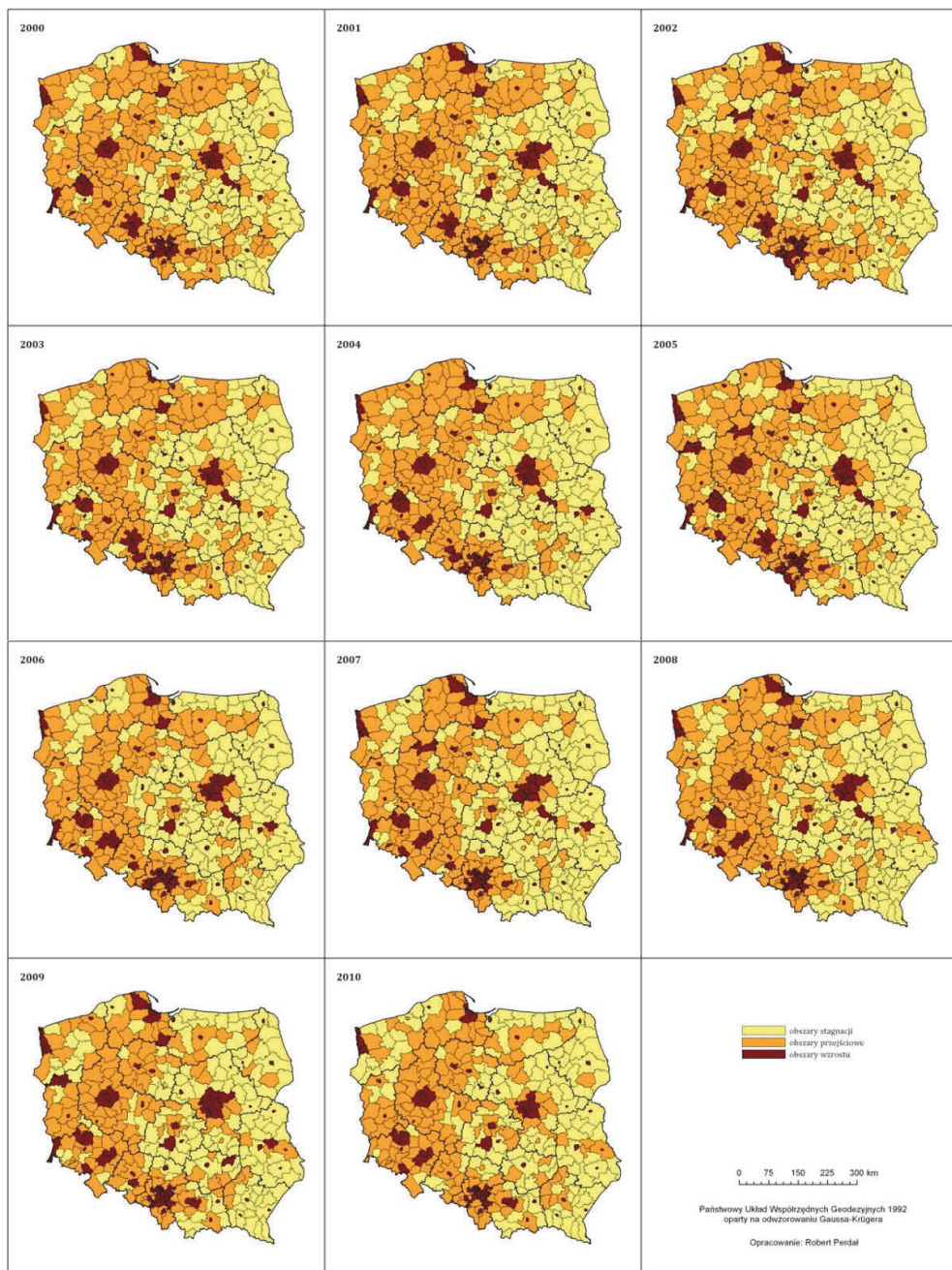
Podjęając działania optymalizujące gospodarkę wodno-ściekową na obszarze ZBGP należy pamiętać, że jest to obszar typowo turystyczny, który rocznie odwiedza ponad 200 tys. turystów. Powinni być oni uwzględniani w szacowaniu RLM dla aglomeracji tworzonych dla potrzeb gospodarki ściekowej oraz w programowaniu rozwiązań dla gospodarki odpadami.

Obszar Bieszczad, ze względu na występujące na tym terenie uwarunkowania środowiskowe, nie jest rekomendowany do szerokiego rozwoju energetyki odnawialnej. Należy zakładać, że jej rozwój będzie opierał się o istniejącą już hydroenergetykę oraz indywidualne instalacje solarne oraz wiatrowe zaspokajające potrzeby indywidualnych odbiorców, które należy wspierać ze względu na ich korzystny wpływ na ograniczenie zanieczyszczeń powietrza atmosferycznego. Zgodnie z wynikami diagnozy rozwoju województwa podkarpackiego, ewentualna rolnicza produkcja biomasy powinna być sprzedawana na zewnątrz, do biogazowi zlokalizowanych poza granicami ZBGP.

Bieszczady w strukturze obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej w Polsce

Wyniki badań prowadzonych w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki (N N306 791940), który realizowany jest przez zespół pracowników Zakładu Analizy Regionalnej Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, identyfikują obszar Bieszczad jako obszar trwałej stagnacji gospodarczej (patrz rycina 28). Wielowymiarowa analiza statystyczna (wykorzystująca 92 wskaźniki społeczno-gospodarcze) opierająca się na metodzie analizy skupień, prowadzona zarówno w ujęciu całościowym, jak i częściowym (ludność i osadnictwo, rynek pracy i struktura gospodarki, infrastruktura techniczna i dostępność przestrzenna, sytuacja finansowa i poziom zamożności, innowacyjna gospodarka i otoczenie biznesu) procesu rozwoju społeczno-gospodarczego wskazuje na Bieszczady jako na obszar rekomendowany do objęcia interwencją publiczną w celu lepszego wykorzystania jego potencjału endogenicznego oraz poprawy jego powiązań funkcjonalnych z ośrodkami wzrostu.

Rycina 28. Rozkład obszarów wzrostu i stagnacji gospodarczej w ujęciu całościowym na poziomie lokalnym (NUTS4) w latach 2000–2010

Źródło: Opracowanie własne.

Podsumowanie – analiza SWOT

Podsumowanie oceny stanu rozwoju społeczno-gospodarczego Bieszczad stanowi syntetyczna analiza SWOT, uwzględniająca wyniki diagnozy w układzie przedstawionych powyżej problemów. Przyjęto w niej, że mocne i słabe strony rozwoju obszaru ZBGP wynikają z warunków kształtujących stan poziomu życia oraz prowadzenia działalności gospodarczej na tym obszarze, a szanse i zagrożenia rozwoju odnoszą się do możliwości tworzenia i wzmocnienia czynników rozwoju, które dotychczas nie zostały w pełni wykorzystane, a które z jednej strony mogą poprawić poziom rozwój, a z drugiej strony powinny przyczynić się do przełamania jego barier (patrz tabela 11).

Uzyskane wyniki pozwalają na sformułowanie rekomendacji odnoszących się zarówno do ukierunkowania koncentracji merytorycznej podejmowanych działań, jak również do systemu wdrażania Programu uwzględniającego specyficzne uwarunkowania występujące na obszarze Bieszczad. W zakresie koncentracji merytorycznej działań interwencyjnych należy:

- zwiększyć dostępność przestrzenną i cyfrową obszarów ZBGP, która stanowi warunek niezbędny dla poprawy spójności ekonomicznej i spójności społecznej tych gmin, w tym podniesienia ich atrakcyjności inwestycyjnej oraz turystycznej, a tym samym poprawy poziomu i warunków życia ich mieszkańców, skutkującej ograniczeniem odpływu migracyjnego, poziomu bezrobocia oraz skali wykluczenia społecznego,
- rozwiązać w sposób systemowy braki w funkcjonowaniu infrastruktury wodno-kanalizacyjnej oraz składowania i utylizacji odpadów, uwzględniając specyficzne uwarunkowania wynikające z budowy geologicznej, ukształtowania terenu oraz rozproszonego osadnictwa, a także sezonowego bardzo istotnego zwiększania jej obciążenia związanego z obsługą ruchu turystycznego,
- zwiększyć znaczenie usług turystycznych w strukturze działalności gospodarczej poprzez wykorzystanie jednych z najbardziej atrakcyjnych w Polsce i Europie zasobów przyrodniczych oraz obiektów antropogenicznych, przy wykorzystaniu zasad zrównoważonego zagospodarowania turystycznego. Obecny stan wskazuje na konieczność dokonania zasadniczych zmian w zakresie prowadzenia działalności turystycznej na obszarze Bieszczad, które powinny uwzględniać:
 - stworzenie warunków dla rozwoju ścisłej współpracy podmiotów działających w sektorze gospodarki i przemysłu turystycznego oraz między nimi a samorządem terytorialnym, skutkujących efektywną koordynacją przedsięwzięć podejmowanych w zakresie wzmocnienia funkcji turystycznych Bieszczad,

- budowę i modernizację wielofunkcyjnych kompleksów rekreacyjno-wypoczynkowych zapewniających szeroką ofertę programową,
- budowę i poprawę standardu bazy hotelowej do poziomu co najmniej 3 gwiazdek, z zapleczem konferencyjnym i wypoczynkowym,
- uzupełnienie oferty miejsc noclegowych o usługi typu spa&wellness,
- przygotowanie bazy noclegowej oraz oferty dla turystów zagranicznych i biznesowych, korzystających z transportu lotniczego (np. Centrum Kongresowo-Hotelowe w Arłamowie),
- modernizację i rozbudowę bazy campingowej i carawaningowej,
- budowę i modernizację obiektów rekreacyjnych dla potrzeb uprawiania turystyki wodnej i narciarstwa,
- rozwój oferty w zakresie wiodących form turystyki w Bieszczadach obejmującej zintegrowane i pakietowe produkty turystyczne,
- rozwój oferty uzdrowskiej,
- stworzenie kompleksowego systemu promocji i obsługi ruchu turystycznego na obszarze ZBGP, korzystając z narzędzi klastrowych oraz współpracując z Bieszczadzkim Transgranicznym Klastrem Turystycznym;
- wzmocnić znaczenie przemysłu w gospodarce ZBGP, co stanowi warunek dla poprawy stabilności ekonomicznej głównych miast Bieszczad: Ustrzyk Dolnych, Leska i Zagórza, a w konsekwencji poprawy poziomu i warunków życia ich mieszkańców. Działania w tym zakresie powinny z jednej strony obejmować przedsięwzięcia poprawiające atrakcyjność inwestycyjną miast, a z drugiej tworzyć warunki dla rozwoju przedsiębiorczości poprzez tworzenie i wspieranie instytucji otoczenia biznesu,
- zmienić pozycję rolnictwa w strukturze gospodarki z dominującą na uzupełniającą poprawiając poziom jego efektywności i towarowości poprzez wspieranie produkcji spółdzielczej, opierającej się na grupach producenckich, ukierunkowanych na rozwój rolnictwa ekologicznego oraz chów zwierząt na mięso i mleko, dysponujących wspólnym parkiem maszynowym oraz wspólnym przetwórstwem spożywczym,
- stworzyć warunki dla kształtowania poprawy jakości kapitału ludzkiego, wdrażając upowszechnienie opieki przedszkolnej i podnosząc jakość procesu kształcenia dostosowując go równolegle do potrzeb tego obszaru wynikających z jego specyficznych zasobów endogenicznych oraz poprawiając dostęp do usług ochrony zdrowia,
- upowszechnić możliwość kształcenia przez całe życie elastycznie dostosowując stronę podażową do zmieniającego się popytu na pracę,
- stworzyć warunki dla wzmocnienia kapitału społecznego, zwłaszcza poprzez wspieranie inicjatyw kooperacyjnych, m.in. poprzez upowszechnianie współpracy spółdzielczej i klastrowej w każdym obszarze działalności społeczno-gospodarczej.

Tabela 11. Analiza SWOT stanu rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru Związku Bieszczadzkich Gmin Pogranicza

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ol style="list-style-type: none"> 1. Walory środowiskowe i krajobrazowe Bieszczad. 2. Duży udział usług turystycznych w strukturze sekcji działalności gospodarczej. 3. Podstrefa SSE Euro-Park Mielec w Zagórz. 4. Warunki dla rozwoju rolnictwa ekologicznego. 5. Potencjalny obszar wzrostu oparty na miastach (multipole): Ustrzyki Dolne – Lesko – Zagórz (Sakonok). 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Niski poziom spójności terytorialnej, przy niskiej gęstości zaludnienia i depopulacji wywołana wpływem migracyjnym. 2. Trudna sytuacja finansowa samorządu lokalnego. 3. Dominacja w strukturze sektorowej gospodarki rozdrobnionego, niskotowarowego rolnictwa. 4. Wysoki poziom bezrobocia i duży udział wykluczonych społecznie. 5. Brak właściwej współpracy podmiotów działających w sektorze gospodarki i przemysłu turystycznego oraz między nimi a samorządem terytorialnym, przy jednoczesnym ograniczeniu swobody zagospodarowania przestrzeni na obszarach chronionych.
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ol style="list-style-type: none"> 1. Wzrost jakości kapitału ludzkiego i społecznego poprzez poprawę funkcjonowania systemu edukacji i kształcenia przez całe życie. 2. Poprawa spójności przestrzennej, zarówno fizycznej jak i cyfrowej. 3. Wzrost liczby miejsc pracy poprzez rozwój zróżnicowanych usług turystycznych, przemysłu drzewno-budowlanego (klaster) i elektromaszynowego (SSE) oraz rolnictwa ekologicznego (spółdzielczość, grupy producenckie). 4. Koordynacja i poprawa gospodarki wodno-ściekowej opierająca się na współpracy ZBGP. 5. Rozwój partnerstwa lokalnego na rzecz rozwoju zrównoważonego. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Pogarszająca się sytuacja finansowa samorządu lokalnego uniemożliwiająca podejmowanie kolejnych, niezbędnych przedsięwzięć inwestycyjnych. 2. Wzrost zanieczyszczenia środowiska, zwłaszcza wód powierzchniowych. 3. Rozwój powierzchniowych, restrykcyjnych, form ochrony przyrody bez wprowadzenia kompensat dla mieszkańców i samorządów. 4. Brak poprawy dostępności komunikacyjnej skutkujący spadkiem liczby mieszkańców i wzrostem wskaźnika obciążenia demograficznego. 5. Utrzymanie dominującej pozycji rolnictwa w strukturze sektorowej gospodarki, przy zmniejszaniu się liczby miejsc pracy w przemyśle, prowadzące do wzrostu oficjalnego i ukrytego bezrobocia.

Źródło: Opracowanie własne.

W zakresie systemu wdrażania Programu powinno się uwzględnić:

- specyfikę gmin bieszczadzkich w kryteriach krajowych programów oczyszczania ścieków komunalnych oraz gospodarki odpadami wynikającą ze skrajnie niskiej gęstości zaludnienia oraz sezonowego istotnego zwiększania liczby osób korzystających z infrastruktury ochrony środowiska związaną z ruchem turystycznym,
- wprowadzenie dodatkowej punktacji w ocenie konkursowej projektów składanych przez gminy ZBGP, ze względu na ich sytuację finansową wynikającą ze specyficznych uwarunkowań obszarów o skrajnie niskiej gęstości zaludnienia oraz najniższym poziomie dostępności przestrzennej,
- obniżenie poziomu wkładu własnego w przypadku projektów zgłaszanych przez gminy ZBGP biorąc pod uwagę ww. przyczyny,
- poszerzenie kwalifikowalności o zakres wynikający ze specyfiki gmin bieszczadzkich, w tym przede wszystkim w odniesieniu do:

- oceny efektywności mierzonej liczbą korzystających mieszkańców lub przedsiębiorców przy poszerzeniu o populację turystów odwiedzających ten obszar,
- odejścia od preferencji budowy nad modernizacją,
- odejścia od konieczności zmiany funkcji obiektów rewitalizowanych,
- odejścia od zasady braku kwalifikowalności wydatków związanych z wymianą azbestowych pokryć dachowych,
- odejścia od zasady braku kwalifikowalności wydatków związanych z opracowaniem planów zagospodarowania przestrzennego;
- wykorzystanie narzędzi współpracy międzygminnej niezbędnych dla optymalizacji systemu opieki nad dzieckiem oraz edukacji na obszarach o skrajnie niskiej gęstości zaludnienia,
- tworzenie partnerstw między samorządem lokalnym a instytucjami powołanymi do ochrony środowiska na rzecz m.in. ustalania wspólnych zadań ochronnych dla zachowania własności walorów krajobrazowych i wartości kulturowych, uzgadnianych wspólnie zmian w zapisach studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dokonywanych z poszanowaniem interesu środowiskowego, społecznego i ekonomicznego oraz przygotowywania wspólnych projektów dotyczących zagospodarowania obszarów cennych przyrodniczo współfinansowanych ze środków zewnętrznych.

Należy podkreślić, że wskazane działania merytoryczne powinny w pierwszej kolejności dotyczyć uzupełnienia deficytów infrastrukturalnych związanych z dostępnością przestrzenną i cyfrową oraz stanem systemu wodno-kanalizacyjnego oraz składowania odpadów. Bez tych przedsięwzięć nie uda się skutecznie przeprowadzić pozostałych rekomendowanych działań. Ich skutki, przykładowo zwiększenie skali ruchu turystycznego, mogą nawet pogłębić zagrożenia już występujące na obszarze Bieszczad. Ze względu na skalę wyzwań wynikających zarówno z wartości tych inwestycji, jak i ich zakresu przestrzennego, realizacja tych przedsięwzięć wymaga zastosowania wsparcia krajowego i rozwiązań o charakterze systemowym. Pozostałe przedsięwzięcia mogą być w pełni zrealizowane tylko przy uwzględnieniu w systemie wdrażania Programu wskazanych rekomendacji.

Literatura

- Akcja Wisła 1947. Instytut Pamięci Narodowej. 2006. Warszawa–Kijów.
- Bajda L., 2012. Uwarunkowania rozwoju turystyki kulturowej w Bieszczadach. *Turystyka Kulturowa*. Nr 6/2012. www.turystykakulturowa.org. s. 5–27.
- Bański J., Czapiewski K., 2008. Ekspertyza. Identyfikacja i ocena czynników sukcesu społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich. Zespół Badań Obszarów Wiejskich. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN. Pomoc Techniczna. Narodowa Strategia Spójności. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. Warszawa.
- Bieszczady. Przewodnik dla prawdziwego turysty. Oficyna Wydawnicza Rewasz. 2004. Pruszków.
- Gruszczyński M., Krukar W., Kryciński S. 1996. Bieszczady słownik historyczno-krajoznawczy. Towarzystwo Karpackie Wydawnictwo Stanisław Kryciński. Warszawa.
- Darmochwał T., 2001. Bieszczady. Przewodnik. Agencja TD. Warszawa.
- Diagnoza Sytuacji Społeczno-Gospodarczej Województwa Podkarpackiego. Aktualizacja Strategii Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007–2013. Regionalne Obserwatorium Terytorialne. 2013. Rzeszów.
- Durydiwka M., 2011. Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju funkcji turystycznej – na przykładzie gmin bieszczadzkich. *Prace Geograficzne*. z. 135. Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków. s. 37–61.
- Dzikowska E., 2011. *Moje Bieszczady*. Wydawnictwo Pascal. Warszawa.
- Knapik W., 2004 (red.). *Diagnoza Stanu Społeczno-Gospodarczego Powiatu Bieszczadzkiego*. Instytut Karpacki. Ustrzyki Dolne. Stary Sącz.
- Kondracki J., 2002. *Geografia regionalna Polski*. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa
- Luboński P. (red.), 2009. *Bieszczady*. Oficyna Wydawnicza Rewasz. Pruszków.
- Plan gospodarki odpadami dla województwa podkarpackiego. Podkarpackie Biuro Planowania Przestrzennego. Zarząd Województwa Podkarpackiego. 2012. Rzeszów.
- Plan ochrony Bieszczadzkiego Parku Narodowego. Projekt Rozporządzenia Ministra Ochrony Środowiska w sprawie ustanowienia planu ochrony dla Bieszczadzkiego Parku Narodowego. Krameko spółka z o.o. 2011. Kraków.
- Potaczała K., 2012. *Bieszczady w PRL*. Wydawnictwo Bosz. Olszanica.
- Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego 2012. Urząd Statystyczny w Rzeszowie. 2012. Rzeszów.
- Statystyczne Vademecum Samorządowca. Urząd Statystyczny w Rzeszowie. 2012. Rzeszów.
- Wojciechowski W., Sitko G., 2004. *Strategia Zrównoważonej Turystyki w Bieszczadzkim Parku Narodowym i otulinie*. PAN Parks.

